

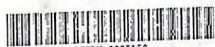
१९२२

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय काव्य

सं. क्र. ~~३७९~~

३७९

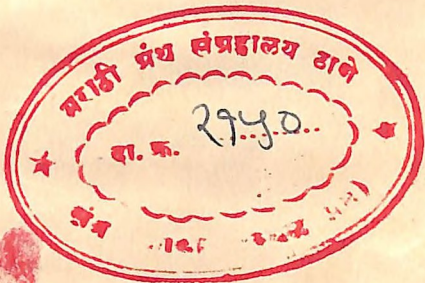
REFBK-0002150

REFBK-0002150

संन १९२२

दा. नं. २१५०

मिसे
३६९

H. मल्ल.

१६३

इयत्ता ७ वी

पु. इच्छींग वक्

नासिक सिटी

ता १८-४-१९२१

REFBK-0002150

REFBK-0002150

सन १९२३ च्या 'स्कूललीविंग' परीक्षेसाठी.

मराठी पद्य-वाचन

जुन्या आणि नव्या काव्यांतील निवडक पद्यसंग्रह,
स्पष्टीकरण, टिपा आणि कवींची इतिवृत्त
यांसहित.

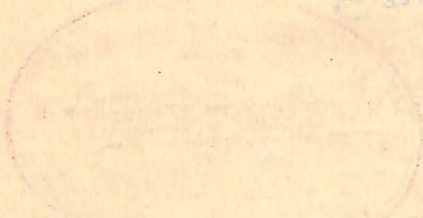
रामचंद्र भिकाजी जोशी

प्रौढबोध व्याकरण, मराठी भाषेची घटना, वाङ्मय-
विवेचन, सुलभ अलंकार, शब्दसिद्धि, बालबोध
व्याकरण, इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते
यांनीं तयार केलें.

मार्च १९२२

किंमत बारा आणे.

प्रकाशक — माधव रामचंद्र जोशी, बी. ए.,
घ. नं. ६, नारायण पेठ, पुणे शहर.

अनंत सखाराम गोखले यांनी ५७० शनवार पेठ, पुणे
येथे आपल्या 'विजय' छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना

शाळांच्या शेवटच्या परीक्षेच्या अभ्यासासाठी मराठी कविता नेमल्या असतात. त्यांची निवड या खेपेस थोडी निराळ्या तऱ्हेची केली आहे. प्रथमतः एक लांब संबंध कथा घेतली आहे. आपल्या पुराणांतील हरिश्चंद्राची कथा स्वाभाविकच मनोवेधक आणि उपदेशपर आहे. मराठीत मुक्तेश्वर, आणि श्रीधर यांची ओवीबद्ध आणि मोरोपंतांचे आर्यावद्ध 'हरिश्चंद्राख्यान' आहे. त्यांमध्ये श्रीधराचे अख्यान अत्यंत सरस, थोडक्यांत साध्या गोड भाषेत वर्णिलेले, मोहक आणि कर्णरसाने ओथंबलेले असे आहे. या कथेनंतर दोन लहान कथा घेतल्या आहेत. मुक्तेश्वराच्या वनपर्वातील 'दुर्वास परिभव' ही कथा चटकदार आहे. दुर्योधनाच्या चिथावणीने दुर्वास ऋषी पांडवांचे सत्व पाहावयास जातो. त्याची पुरी हेलना होते.

आपल्या पुराणांत नारद आणि दुर्वास या कथाजुळविण्याचे कामांत मोठ्या उपयुक्त व्यक्ति वारंवार येत असतात. नारद इकडल्या तिकडे वातम्या पोंचवून कळ, भांडण, लावितो. याचा कारभार बहुधा सौम्य, सुपरिणामी असतो. नारदाच्या साह्याने पुराणांतील अनेक मनोरंजक आख्याने आणि उपदेशपर कथानके उपस्थित झाली आहेत. कोणाचा छळ करण्याच्या कामी दुर्वासाची योजना होत असते. आपला नायक दुष्यन्त याच्या खोटसाळपणावर पांघरूण घालून त्याला धीरोदात्त ठरविण्यासाठी गरीब बिचाऱ्या शकुंतलेवर संकट आणण्याच्या कामी कालिदासाने या ऋषिवर्यांचेच साह्य घेतले आहे.

परम वैष्णव भक्त अंबरीष आणि प्रस्तुत आख्यानांतील कृष्ण-भगिनी द्रौपदी यांचे सत्व पाहाण्याचा प्रयत्न दुर्वासाने केला. दोन्ही वेळी हा प्रयत्न विष्णूच्या किंवा कृष्णाच्या कृपेने फसला. आणखी

आणि काव्य वाचण्याची गोडी उत्पन्न झाली पाहिजे. हा हेतू क्लिष्ट कवितेच्या अभ्यासाने साधणार नाही.

यांतील मोरोपंताचे दोन उतारे आणि वामनाची कविता थोडी कठीण आहे. परंतु आपल्या शिक्षकांस आणि विद्यार्थ्यांस या कवींचे काव्य वाचण्याची चांगली संवय झालेली आहे.

कवितांच्या उताऱ्यांनंतर या पुस्तकांत ज्यांच्या कविता घेतल्या आहेत, त्या नऊ कवींचीं इतिवृत्ते दिलीं आहेत. कवींच्या जन्ममृत्यूंचे शक, त्यांच्या ग्रंथांचीं नांवे आणि त्यांच्या कवित्वाविषयीं चार शब्द इतकें सांगण्याचा आजपर्यंतचा परिपाठ दिसून येतो. प्रत्येक कवीच्या काव्यरचनेचे काय विशेष आहे, हें कळल्याखेरीज त्यांच्या कविता वाचण्याची गोडी विद्यार्थ्यांच्या मनांत उत्पन्न होणें शक्य नसतें. यास्तव प्रस्तुत पुस्तकांत कवींविषयीं बरीच जास्त माहिती दिली आहे.

सरतेशेवटीं 'स्पष्टीकरण आणि टिपा' आहेत. त्या शिक्षकांस शिकवितांना आणि विद्यार्थ्यांस अभ्यास करतांना साह्य होण्यास पुरेशा इतक्याच दिल्या आहेत. विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकांच्या साह्यानें आणि स्वावलंबनाच्या आधारे स्वतांच्या अभ्यासाच्या जोरावर अभ्यास करावयाचा आहे. एरव्हीं त्यांचें बुद्धिवर्धन होणें हा जो अभ्यासाचा मूळ हेतू तो साध्य होणार नाही.

शुद्धिपत्र.

कांहीं छपाईचीं अशुद्धें झालीं आहेत. त्यांतलीं सहज समज-
ण्यासारखीं आहेत तीं सोडून बाकीचीं पुढें दिलीं आहेत.

पृष्ठ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४	१६	तूतें	तूतें.
७	२२	यथार्थ	यथार्थ
१२	१४	वर्ततसें	वर्ततसे.
१६	२०	असें	असे
१७	१५	पुसशीं	पुसशी
२३	२१	चे ख	चोज
२४	८	होतीं	होती
३७	२	मीम	भीम
४३	३	जया	जयां
४४	४	गव	गर्व
४४	९	वनकरीं	वनकरी
५२	९	दळितें	दळिते
५५	खातून ५	ते	तें
६७	१३	वषें	पर्वें

अनुक्रमणिका

—:०:—

विषय प्रस्तावना			पृष्ठांक
श्रीधर—			
१. हरिश्चंद्राची कथा	१
मुक्तेश्वर—			
२. दुर्वास-परिभव	२०
धामन—			
३. नृसिंहावतार	२६
मोरोपंत—			
४. बालराम	३४
५. क्षमाशील आणि धर्मपर युधिष्ठिर		...	३७
६. सुदाम्याचे पोहे	४०
वासुदेवशास्त्री खरे—			
७. अरण्यांतील चांदणी रात्र	४१
राव बहादूर महाजनि--			
८. बालपणच्या आठवणी	४६
९. जन्मांध मुलगा	४८
१०. जीवितसार	४९
रेव्ह० टिळक—			
११. लेंकराची जिहासा	५१
१२. खरे पुढारी	५३
१३. मंगलाष्टक	५५

विषय
केशवसुत दामले —

१४. एका मजुराचा करुणविलाप	५७
१५. पर्जन्यसूक्त	५८
१६. नवा शिपाई	६०

गोविंदाग्रज गडकरी—

१७. काळाचा महिमा	६२
१८. कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं	६३

कवींचीं इतिवृत्तें

स्पष्टीकरण व टिपा

...	...	६६
...	...	७४

2940

मराठी पद्य-वाचन

कवी श्रीधरस्वामी—

१. हरिश्चंद्राची कथा.

पांडवप्रतापांतील तिसावा आध्याय. त्यांतोळ कांहीं ओव्या गाळल्या आहेत. ही कथा सुप्रसिद्धच आहे.

ओंव्या.

जो अयोध्येचा नृपती, पुराणीं महिमा जयाचा वर्णिती,
सूर्यवंशींचा चक्रवर्ती, हरिश्चंद्र राजेंद्र.	१
दुःख, दरिद्र, दुष्काल पाहीं, अयोध्येंत नसे कांहीं,
लोक सभाग्य सकळही, द्रव्या नाहीं मिती तेथें.	२
अयोध्येचें सुंदरपण— पाहून लाजे शक्रभुवन,
सदा सफल दिव्य वन, वसंत देखोन सुखावे.	३
जो व्यास-वाल्मीकींचा गुरू, जो सर्व सिद्धांमार्जीं मेरू,
तो नारद मुनेश्वरू, अयोध्येस पातला.	४
रायें साष्टांग केलें नमन, करी नारदाचें पूजन,
ऋषी म्हणे, 'राया तूं धन्य, पूर्ण निधान पृथ्वीवरी.'	५
नारद तेथून निघाला, वेगें इंद्रसभेसी पातला,
सभा घनवटली, ते वेळां, नारदें वर्णिला हरिश्चंद्र.	६
नारदें हरिश्चंद्रास वर्णितां, वसिष्ठें डोलविला माथा,
म्हणे, 'सत्त्वराशी पुरता, हरिश्चंद्रा ऐसा नसेची.'	७
विश्वामित्र क्रोधावला, ह्मणे, "आपुला शिष्य वर्णिला,
करीन सत्त्व-हीन त्याला, क्षणमात्र न लागतां.	८
सत्त्वीं टाळीन हरिश्चंद्र, तरीच हा ऋषी विश्वामित्र,
तूं गुरू ह्मणोनिया थोर, अभिमान धरिसि त्याचा."	९

- मग बोले वसिष्ठऋषी, “जरी हरिश्चंद्र टळेल नेमासी,
तरी मी मद्यपानी निश्चयेशीं, कल्पवरी जाहलों.” १०
- मग विश्वामित्र बोले, “कोटी वर्षें तप केलें,
लोहपिष्ट भक्षिलें, पंचाग्निसाधन बहुकाळ; ११
सत्त्वा न टळे हरिश्चंद्र, तरी हें तप देईन तया समग्र.”
- वसिष्ठ ह्मणे, ‘ईश्वर, ऐसेंच करो निश्चये.’ १२
- दोघे आश्रमा गेले, वसिष्ठें तप आरंभिलें,
अपयश न यावें वहिलें, हरिश्चंद्रा ह्मणूनी. १३
- अकरा कोटी महा व्याघ्र, वनांत सोडी विश्वामित्र,
मनुष्यें भक्षिती समग्र, वाट अणुमात्र चालेना. १४
- वनीं न वागे मनुष्य, कर्चीं पिकें पडलीं ओस,
समाचार हा रायास, सांगती लोक नगरींचे. १५
- राजा ह्मणे, ‘प्रजा पीडती, मग मी कासया नृपति;
लेंकरा ऐशा प्रीती, प्रजा निश्चये पाळीन मी.’ १६
- सिद्ध करून चातुरंग सेना, हरिश्चंद्र चालिला वना,
सवें तारामती अंगना, निघती जाहली कौतुकें. १७
- वनोवनीं धांवे हरिश्चंद्र, करीत व्याघ्रांचा संहार,
अनेक श्वापदें पीडाकर, मारी नृपवर तेधवां. १८
- सिद्धाश्रमीं वसे विश्वामित्र, कळला त्यास समाचार,
क्रोधावला ऋषीश्वर, कपट थोर मांडिलें. १९
- मायेचे मृग दोन करूनी, पाठविले तये वनीं,
हरिश्चंद्रें ते देखोनी, तुरंग वेगें लोटिला. २०
- दोघेही मृग पळत, आले सिद्धाश्रमीं धांवत,
हरिश्चंद्र पावला तेथ, अपूर्व देखे सिद्धाश्रम. २१
- गाई आणि व्याघ्र, तेथें चरती निर्वैर,
सर्प आणि मुंगुस मित्त, द्वेष अणुमात्र नसेची. २२

- पक्षी करिती वेदाध्ययन, वाखाणिती शास्त्र-पुराण,
हरिश्चंद्रें तें देखोन, आश्चर्य पूर्ण मानिलें. २३
- तों देखिलें शिवस्थान, काश्मीराचें देऊळ जाण,
लिंग मणिमय प्रभाघन, देखतां मन निवालें. २४
- परिवार तेथें राहिला, रायें नित्यनेम सारिला,
शिव षोडशोपचारें पूजिला, श्रम गेला समस्त. २५
- विश्वामित्र कोपें कांपे थरथरां, देवळांत आला सत्वरा,
ह्मणे, “चांडाल-कुमारा, मज विश्वामित्रा नेणसी; २६
- पितृ-गुरुद्रोह, गोहत्या, घडल्या होत्या तुझिया पिल्या,
केवळ चांडाल जाहला होता, तो म्यां तत्वतां उद्धरिला; २७
- श्वापदें माझीं बाळें सत्य, क्रीडत होतीं वनांत,
तूं कोण वधावया येथ, सांगें त्वरित, दुर्जना !” २८
- तों सत्कीर्ति-प्रधानासमवेत, राव घाली दंडवत,
तारामती चरण धरित, ‘आम्ही सत्य अपराधी; २९
- क्षमा करणें तुम्हीं ऋषिराया !’ म्हणून मागुती लागती पायां,
ऋषि म्हणे, ‘श्वापदें वधावया कां या ठायां आलासी ?’ ३०
- राव परम चिंताक्रांत, निद्रा करी एक मुहूर्त,
तारामती मांडी देत, उसा रायाचे तेधवां. ३१
- रायें देखिलें स्वप्न, एक आला ब्राह्मण,
ल्याचे पाय धुऊन, राज्य दान दिधलें पै. ३२
- ब्राह्मण म्हणे ते क्षणीं, ‘अंकुश-लगाम-लेखनी—
राया दे मज लागूनी;’ येरें ते क्षणीं दीधलीं. ३३
- कखनियां हरिस्मरण, तारामतीस सांगे स्वप्न,
‘समुद्रवल्यांकित संपूर्ण, राज्य ब्राह्मणा दिधलें पै.’ ३४
- तों विश्वामित्र वेष पालटून, होऊन आला ब्राह्मण,
राया दिधलें आशीर्वचन, नृपें पूजन पै केलें. ३५

- रायास म्हणे ब्राह्मण, ' मज औटभार दे सुवर्ण, '
- राजा बोले प्रीतीकरून, ' अवश्य घेऊन जाइजे. ' ३६
- राव म्हणे ब्राह्मणासी, ' चलावें आतां अयोध्येसी, ' ३७
- दक्षिणा देईन निश्चयेसी, ' ह्मणे, ' भाक दीधली. ' ३७
- वारूवरी वैसला ब्राह्मण, राव चालिला अयोध्येलागून, ' ३९
- सुखासनीं आरुढोन, तारामती चालिली. ३९
- सुखासनीं तारामती; मंदिरामाजी जात होती, ' ४०
- द्वेषें लोटून परती, पाडिली क्षितीं तियेसी. ४०
- ' कोठें गे तूं जातेसी?' म्हणोनि ओढिली धरोनि केशीं, ' ४१
- दंड हातीं घेऊनि तियेसी, मारिता जाहला द्वेषानें. ४१
- धांवून आला नृपनाथ, ब्राह्मणाचे चरण धरित, ' ४२
- येरु थरथरां कांपत, क्रोधें बोलत तयासी. ४२
- म्हणे, " माझे औटभार सुवर्ण, देरे आधीं आणून, ' ४३
- तूं घरांत वैससी जाऊन, माझे स्मरण तुज कैचें?" ४३
- पुढें केली सुवर्णराशी, " हें आमुचें आम्हांस म्हणे देसी. ' ४४
- हें धन माझे तूं कां घेसी, पडली कैशी भ्रांति तूतें?" ४४
- तुवा सकल राज्यदान दिधलें मजला, पाय धुऊन, ' ४५
- अंकुश-लगाम-लेखनी जाण, तुंवा दान दीधली. ४५
- रायें चरणीं ठेविला माथा, म्हणे, "मज धन्य केलें आतां, ' ४६
- राज्यांतीं नरक तत्वतां, कोणीं भोगावा स्वामिया. " ४६
- मग प्रधानादि सकल जनां, राजा सांगे, करोनि प्रार्थना, ' ४७
- ' राज्य दिधलें ब्राह्मणा, याची आज्ञा पाळिजे. ' ४७
- ' माझी दक्षिणा दे मजलागूनी, ' दोषें बांधिलीं तये क्षणीं, ' ४८
- तारामतीचे केश धरोनी, क्रोधेंकरूनी ताडित. ४८
- जिचा मुखप्रकाश देखोनी, चंद्र लाजे अधोवदनी, ' ४९
- तिचे हात बांधिले आंवळोनी, सर्व जनांचे देखतां. ४९

तोंडावरी दौवांस मारित, अशुद्ध भडभडां वाहत,
लोक सद्वद होती समस्त, पीडा देखोन तयांची. ५०

नगर-व्यवहारी धांवती, ह्मणती, 'सोडवूं या नृपती,
आह्मां द्रव्या नाहीं मिती, मेळवूं निश्चिती आणिक.' ५१

मग बोले हरिश्चंद्र, 'प्रजाद्रव्य घेती जे नृपवर,
ते परम चांडाळ, दुराचार, भोगिती थोर रौरव ते.' ५२
[विश्वामित्र—]

ह्मणे, "तयांचें द्रव्य घेसि, परी मी देऊं नेदींच तयांसी,
सकल पृथ्वीचे धनासी, स्वामी मोच निर्धारें." ५३

मागुती तारामतीतें, विप्र मारी कठिणहस्तें,
येरी धांवोन धरी पायातें, गहिवर लोकांतें न धरवे. ५४

तंव रोहिदास पुत्र येऊन, धरी विश्वामित्राचे चरण,
'स्वामी मी गहाण राहीन, फेडीन द्रव्य तुमचें पै.' ५५

विश्वामित्र ह्मणे ते वेळे, 'कोणाचें पोर हें मध्यें आलें?
बडबड करी आगळें,' ह्मणोन मारिलें तोंडावरी. ५६

राव ह्मणे, 'माझा कुमार, असे तुमचा जी किंकर;'
विप्र ह्मणे, 'दावेदार, पुढती राज्य घेईल हा.' ५७

ह्मणोन फडफडां मारित, बालक भूमीवर लोळत,
'मी हें राज्य न घें सत्य, बापें तुह्मां दिधलें तें.' ५८

विप्र ह्मणे, 'तिघेंजणें, माझे राज्यांतून आतां जाणें,
माझी दक्षिणा आणून देणें, वेगें करून आतांची.' ५९

राव ह्मणे, "नवखंडाबाहेरी, जाईन वाराणसी-नगरीं,
तुमची दक्षिणा निर्घारीं, भलतेपरी फेडीन; ६०

सातवे दिवशीं फेडीन ऋण;" म्हणोन दिधलें भाषदान,
मग त्याची आज्ञा घेऊन, तिघें चालिलीं काशीस. ६१

- तों विश्वामित्र धांवत, तारामतीचे केश धरित,
 ' माझे वल्ललंकार समस्त फेडून, जावें वनांतरा.' ६२
- तिघांचीं वल्लें अलंकार, घेऊन उघडीं करी समग्र,
 वल्ललें वेष्टून सत्वर, निघतीं जाहलीं तेधवां. ६३
- नगरांतून उघडीं चालिलीं, तेव्हां एकची हांक जाहली,
 सकळ प्रजांनीं ते वेळीं, शिरें आपटिलीं धरणीसी. ६४
- ' हरिश्चंद्राऐसा नृपती, न देखों आम्ही पुढत पुढती !'
 लोक रडत पाठी धांवती, करिती खंती फार तेव्हां. ६५
- विश्वामित्र म्हणे रायाप्रती, ' लोक कां तुजमागें येती;
 मग काय करावें निश्चितीं, ओस नगर, सांग पां. ' ६६
- तों रायें सकळ लोक-फिरविले, जोडून हस्तक,
 तिघें चालिलीं नैष्ठिक, चरणचाली पुढती. ६७
- पुढें हरिश्चंद्र नृपवर, मागें तारामती सुंदर,
 हळू हळू रोहिदास कुमार, चरणीं जात वनातें. ६८
- सूर्यास ह्मणे विश्वामित्र ' आतां उघडीं द्वादशनेत्र. '
 तों तपों लागला दिनकर विश्वामित्राज्ञेनें तें. ६९
- वरुणास सांगे विश्वामित्र ' उदक ठेवूं नको अणुमात्र,
 समीरा, तूं होई स्थीर, नको येऊं यांवरी. ' ७०
- वृक्षास फळ नाहीं, सूर्य तीव्र तपे पाहीं,
 सरांटे पसरले महीं, वाट कांहीं दिसेना. ७१
- तिघेंजगें मार्गी जात, उष्णें तयांचें आंग करपत,
 ' माते, पाणी ! पाणी ! ' म्हणत रोहिदास तेधवां. ७२
- कोरड तोंडास पडत, बाळ जाहला मूर्च्छागत,
 वर्तला थोर आकांत, मायवापांस ते वेळीं. ७३
- उदकाकारणें हरिश्चंद्र धांवे शोधित गिरीकंदर,
 आड, सरोवरें, विहीर, गंगा, समग्र कोरड्या. ७४

- उदक न मिळे कोठें जाण, आला मागें परतौन,
रोहिदास उदकावीण — प्राण सांडूं पहात. ७५
- जवळ बैसोन नृपनाथ वदन पुत्राचें न्याहाळित,
वारा घाली, पुढें घेत, हृदयीं धरित तयासी. ७६
- विश्वामित्र तंव काय करित, वृद्ध ब्राह्मण होऊनि येत,
रायें केलें दंडवत, मग पुसत, 'आलां कोठूनी?' ७७
- तो ह्मणे, "माझी स्त्री गर्भिणी, एक पुत्र आहे मजलागूनी,
तिघें अनवाणी ये वनीं, पादरक्षा दे आह्मां. ७८
- पादरक्षा देशील दाना, तरी चुकतील यमयातना." ७९
- एकतां ऐशा वचना, तिघीं दिधल्या पादरक्षा. ७९
- ब्राह्मण गुप्त जाहला तेथें, तिघें अनवाणी चालती पंथें,
उष्णानें आंग करपतें, कैची तेथें सावली. ८०
- पायांचे भोकसे निघाले; जेथें जेथें पडतीं पाऊलें —
तेथें तेथें रुधिर पडलें, प्राण जाहले कासावीस. ८१
- मग विश्वामित्रें ते वेळीं, पोई उदकाची वाटे घातली,
भोंवतीं वृक्षाची सावली, सुगंध वायू वाहतसे. ८२
- सत्त्व ढाळावया तयांचें, उपाय करीं नानापरींचे,
परि धन्य सत्त्व हरिश्चंद्राचें, न ढळे साचें सर्वथा. ८३
- उदक घेऊन त्वरीत, विश्वामित्र समोर जात,
ह्मणे 'श्रमलां बहुत, उदकपान करा हें; ८४
- चला पोयाश्रमांत, विश्रांती पावाल तेथ?' ८५
- हरिश्चंद्र म्हणे, 'यर्थात तुह्मी बोलतां द्विजवर!
जेणें पोईचें उदक घेतलें, त्याचें पुण्य सर्व गेलें;
जे अन्नसत्रीं जेविले, त्यांचें सरलें सुकृत.' ८६
- ऐसें बोलून हरिश्चंद्र, पुढें जात सत्त्वसमुद्र,
उदक न घे अणुमात्र, शांत, धीर, महाराज तो. ८७

- तों मागून आली तारामती, ब्राह्मण म्हणे 'वो महासती,
तूं श्रमलीस, आश्रमाप्रती चाल माते माझिया;' ८८
- मग ती बोलत वाणी, 'मी राया हरिश्चंद्राची राणी,
पोईचें पिईन पाणी, हें तव स्वप्नीही घडेना; ८९
- जाईल तरी जावो प्राण, परी मी न करीं उदकप्राशन,
मग मायेचा हरिश्चंद्र करून, आश्रमीं ब्राह्मणें बैसविला. ९०
- नानापरीचे उपचार, भोगीतसे हरिश्चंद्र;
तारामतीस म्हणे विप्र, 'पैल तुझा भ्रतार पाहें पां; ९१
- पाचारितो तुज पाहीं, चाल आश्रमा लवलाहीं. '
- येरी म्हणे, "ऐसें कधींही, न घडे रायापासोनी; ९२
- शेष सांडील पृथ्वीभार, मर्यादा सोडील समुद्र,
परी सत्य न सांडी हरिश्चंद्र, पोईचें द्वार प्रवेशेना. " ९३
- तारामती पुढें जात, ब्राह्मण म्हणे मनांत,
'धन्य माउली, अद्भुत, सत्त्व इचें पै असें !' ९४
- तों येतां देखिला रोहिदास, विश्वामित्र म्हणे त्यास—
'उदक घेई सावकाश, भागीरथीचें, बाळका !' ९५
- तो म्हणे, 'अन्नसत्रीं भोजन, पोईस केलें उदकपान,
हें सूर्यवंशीं पूर्ण, घडलेंच पै नाही. ' ९६
- तैसाच बाळ पुढें जात, ब्राह्मण म्हणे, 'धन्य याचें सत्त्व !'
मातेमार्गे श्रमत, बाळ जात तैसाची. ९७
- विश्वामित्रें पुढें जाऊन, वणवा लाविला चहूंकडून,
श्वापदें जाती जळोन, वनीं आकांत वर्तला. ९८
- वणवा आंगास झोंबत, बाळ कंठीं मिठी घालीत,
'तुज घालूं पोटांत, कोठें लपवूं सांग पां. ? ' ९९
- तारामती म्हणे, 'रोहिदासा, आतां तूं वांचसी कैसा,'
मनीं स्मरे, 'लक्ष्मीविलासा, कृष्णा, गोविंदा, धांवें कां !' १००

- हरिश्चंद्र बोले वचन, ' आह्मां तिघांस आलें मरण,
त्या ब्राह्मणाचें ऋण, माथां पूर्ण बैसलें. ' १०१
- राजा ह्मणे, " तारामती, हृदयीं चिंतावा श्रीपती;
ज्याचें नाम घेतां हरती, सकळही संकटें. १०२
- बारे पुत्रा, रोहिदासा, अंतीं स्मरावें जगन्निवासा,
वैकुंठपती आदिपुरुषा, ब्रह्मानंदा दयाब्धी. " १०३
- रोहिदासास घेऊन कडेवरी, रात्र पुढें जात झडकरी,
चुकली तारामती सुंदरी, पडली दूरी आडमार्गे. १०४
- तिनें सभोंवतें पाहिलें, म्हणे, ' पतिपुत्र जळोन मेले!
आतां माझे शरीर उरलें, प्रेतवत कासया ? ' १०५
- केला सूर्यास नमस्कार, हृदयीं चिंतिला रमावर,
जवळी केला वैश्वानर, प्राण द्यावया सतीनें. १०६
- हें देखोनि विश्वामित्र, वेगें विश्ववी वैश्वानर.
ते वेळे होवोनि विप्र, सतीपार्शीं पातला. १०७
- म्हणे, ' हे पतिव्रते, कोठें जातेस या पंथें ? ' १०८
- येरी म्हणे, ' ताता तुम्हांतें, विचारितें तें सांगा;
एक बाळ आणि पुरुष तत्कतां, देखिले काय मार्गी जातां ? ' १०९
- येरू म्हणे, ' पैल पुत्र आणि पिता, जळूनियां पडियेले. ' ११०
- कपटाचीं प्रेतें केलीं, परी सतीस तीं खरीं वाटलीं,
मग धरणीवरी अंग घाली, हृदयीं कवळीं दोघांतें. ११०
- " अयोध्येचा राजेंद्र, परमोदार, गुणगंभीर,
सत्त्वशील हरिश्चंद्र, महाशूर छत्रपती; १११
- सकळ पृथ्वीचे भूपति, तुझिया पायां लागती,
त्रैलोक्यांत तुझी कीर्ती, हे गर्ती तुजला जाहली. ११२
- रोहिदासा, गुणनिधाना, तुवां माझे केलें स्तनपाना,
मज सांडून सुगुणा, वडिलांसवें गेलासी. " ११३

- अयोध्यापति पुत्रासमवेत, जळून पडला वनांत,
पशु-पक्षी रोदन करीत, शोक ऐकोन तियेचा. ११४
- ‘ उठा उठा हो प्राणपती, क्षुधाक्रांत, श्रमलेती,
माझे कुरळकेशें निश्चिती, चरण तुमचे झाडीन. ’ ११५
- मग तो विप्र म्हणे तारामतीस, ‘ सूर्य गेला अस्तमानास;
तूं किती शोक करितेस, चाल घरास माझिया;’ ११६
- म्हणे, ‘ ऐकें ताता उत्तर, वनीं सांडोनि पुत्रभ्रतार,
काय करूं हें शरीर, व्यर्थ आतां ठेवूनियां ’ ११७
- म्हणे, ‘ मीच ये क्षणीं, भ्रतारासवें घेईन अग्नी;’
येरू म्हणे, ‘ ऐकिलें श्रवणीं, पती तुझा ऋणी असे; ११८
- आपल्या पतीचें ऋण फेडशील, तरी तो स्वर्गी मुक्त होईल,
व्यर्थ प्राण वेंचूनि फल, काय असे, सांग पां. ’ ११९
- येरी म्हणे, ‘ सत्य ब्राह्मणा, देणें आहे ब्राह्मण-ऋण-दाक्षिणा,
द्वितीय जन्मीं फेडीन जाणा, अंतर यासी नसेची. ’ १२०
- तों ब्राह्मण तेथून गेला, घोर अंधकार पडला;
तों विश्वामित्रें व्याघ्र पाठविला, करोनियां भायेचा. १२१
- व्याघ्रें दोन्ही प्रेतें ओढूनी, घेऊनि गेला सतीपासोनी,
येरी आरडे एकली वनीं, नसे कोणी दुसरें पै. १२२
- सती तळमळे ते वेळां, तों अकस्मात सूर्य उगवला,
रोहिदासासह हरिश्चंद्र आला, अवचितां, तेचि वाटे. १२३
- तारामती पतीचे पाय धरी, वर्तमान सांगे, ते अवसरी,
ह्मणे, ‘ ईश्वर सूत्रधारी, त्याची करणी अगाध ! ’ १२४
- ऐशीं जों तिघें जात, तों वाराणसी देखिली अकस्मात,
जी अवलोकितां समस्त, पापें जाती जळोनी. १२५
- देखिली नेत्रीं भागीरथी, अवलोकनें महापापें जाती,
पावन करावया त्रिजगती, वाहे क्षितीं सर्वदा. १२६

- मग त्रिवर्गीं ते वेळीं, साष्टांग वाराणसी नमिली,
स्नान करितां भागीरथी जळीं, सुखावलीं सर्वांगें. १२७
- घेतलें विश्वनाथाचें दर्शन, घालिती बिंदुमाधवास लोटांगण,
तों विश्वामित्र येऊन, उभा ठाके तेधवां. १२८
- ह्मणे, 'मर्यादेचा दिवस आजि जाणा, सूर्य जों जाय अस्तमाना,
तों सत्वर द्यावी माझी दक्षिणा,' ह्मणोनि ह्यांसी अडविलें. १२९
- हरिश्चंद्र ह्मणे ते क्षणीं, 'आजि देईन तुह्मां लागूनी,
स्वामी, कष्टलेती वनीं, चरण चाली चालतां.' १३०
- त्रिशंकूची मुद्रिका, नृपहस्तीं होती, देखा,
ती विकूनियां एका, तृणपेंढी घेतलें. १३१
- तृण बांधोनि माथां, राव ह्मणे, 'आह्मांस कोणी घेतां ?'
जनसमुदाय त्यां भोंवता, पहावयास मिळाला. १३२
- ह्मणती, 'हा राजा चक्रवर्ती, काय जाहली याची संपत्ति ?'
तों रायास ह्मणे तारामती, 'मजला आधीं विकावें.' १३३
- सतीच्या माथां तृण बांधोनियां, उभी केली विकावया,
तें विश्वजन देखोनियां, रोदन करिती गंहिवरें. १३४
- जिच्या नखावरून, मदन सांडिजे ओवाळून,
पाहतां जिचें कमलवदन, चंद्र लजोनि अधोमुख. १३५
- तों कालकौशिक ब्राह्मण, पुसे विश्वामित्रालागून,
तो ह्मणे, 'एक भार सुवर्ण, इचें घेईन ये वेळीं.' १३६
- तेणें तत्काल सुवर्णराशी, केली विश्वामित्रापाशीं,
हातीं धरिलें तारामतीसी, 'चाल घरासि,' ह्मणोनि. १३७
- तारामती परतोन, पाहे रायाचें वदन,
'हे आतां दुर्लभ चरण, अंतरले कीं मजलागीं.' १३८
- कौशिक ह्मणे, 'चाल बहिणी,' येरी गजबजली जेंवी हरिणी,
लागली रायाचे चरणीं, आंसवीं मही भिजतसे. १३९

- मग बाळ धांवला लवलाहें, मातेस ह्मणे, ' उभी राहें,
मज सोडून जननिये, कोठें जातेस ? सांग पां. ' १४०
- तारामती ब्राह्मणास ह्मणत, ' माझा बाळ येतो धांवत,
पान्हा स्तनीं दाटत,' कंठीं घालित मिठी तेव्हां; १४१
- ' याचें काय तें द्रव्य देई, एवढें बाळ विकत घेई,
ह्मणोनि लागली पायीं, कालकौशिकाचे तेधवां. १४२
- ' वत्स आणि गायी, मेळवावीं एके ठायीं,
कुरंगिणी पाडसा पाहीं, विघड न करीं, महाराजा ! १४३
- कृपा उपजली ब्राह्मणासी, परतोन आला रायापार्शीं,
ह्मणे, ' या लेंकरासी, मीच विकत घेतों पै. १४४
- त्याचें अर्धभार सुवर्ण, ब्राह्मणें तत्काळ देऊन,
दोघांस चालिला घेऊन, आपुलिया आश्रमा. १४५
- मग अयोध्येचा नाथ, आपुले माथां तृण बांधित,
लोक सद्रदित समस्त, कैसें अघटित वर्ततसें. १४६
- “ अरे, हा हरिश्चंद्र सत्त्वधीर, अयोध्येचा नृपवर,
जय विश्वनाथ, हरहर, कैसें दुस्तर ओढवले. १४७
- मेरूहून ज्याचें धैर्य थोर, समुद्रापरीस गंभीर,
दया, क्षमा, अपार, शांत, धीर, महाराज तो. ” १४८
- तेथींचा वीरबाहु महार, त्यापार्शीं द्रव्य असे अपार,
तेणें सुवर्ण देऊन दोन भार, हरिश्चंद्र घेतला. १४९
- राव ह्मणे डोंबालागून, ' तुह्मी सांगाल तें काम करीन,
परि न घें तुमचें अन्न, कोरडें धान्य मज द्यावें. ' १५०
- दोन भार सुवर्ण, विश्वामित्रासी अर्पून,
रायें धरिले चरण, ह्मणे, ' म्यां श्रमविलें स्वामीसी; १५१
- जावें आतां अयोध्येस, राज्य करावें सावकाश;'
मग डोंबासंगें नरेश, जाता जाहला गृहा त्याचे. १५२

- तों मांसाची दुर्गंधी येत, प्रेतें पडलीं असंख्यात,
अस्थींचे पडले पर्वत, घराभोंवते तयाच्या. १५३
- रात्र मनीं कंटाळत, म्हणे 'बापरे! कर्म बळिवंत!'
तों महारीण आली त्वरित, पत्नी वीरबाहूची. १५४
- म्हणे, 'हाचि काय आणिला विकत, हा तो सुकुमार, श्रीमंत,
रक्तोत्पलाऐसे हात, काय पूजिसी देव्हारां?' १५५
- मग म्हणे डोंबालागून, 'मी सांगितलें काम करीन,
दोन भार सुवर्ण, वेंचिलें कीं मजलागीं.' १५६
- पांघरावया पटकुर, हरिश्चंद्रास देत महार,
झाडी आंगण समग्र, केर बाहेर टाकीतसे. १५७
- राया हातीं महारीण दळवीत, तरतरां फोड हातास येत,
रक्त असे वाहत, परि न दावी तयांसी. १५८
- ज्या हातें करोनि दान, केले सुखी पृथ्वीचे ब्राह्मण,
त्याच हातें करून—करी दळण डोंबाघरीं. १५९
- रायांचे मुकुट समस्त, ज्याचे चरणीं लोळत,
तो शिरीं घागर घेत, पाणी वाहत डोंबाघरीं. १६०
- विश्वामित्र ते अवसरीं, गुप्तरूपें फोडी घागरी,
दुजा घट देत महारी, म्हणे, 'हा तरी सांभाळीं.' १६१
- तोही फोडून टाकित, राजा थरथरां कांपत,
महारीण येऊन लात मारी राया हरिश्चंद्रा. १६२
- आणीक घट दिले ते क्षणीं, मग पाणी भरीत रांजणीं,
विश्वामित्रें ते क्षणीं, रांजणा छिद्र पाडिलें. १६३
- अवघा वेळ पाणी भरिलें, रांजणांत कांहीं नसे उरलें,
डोंब जेवावयाचे वेळे, आला घरास तेधवां. १६४
- डोंब पाणी मागत, तों रिता रांजण खडबडित,
केशीं धरोनि नृपनाथ, तांब्या हाणित डोंब तेव्हां. १६५

- म्हणती, 'मांस रांधीं वहिला;' राव चुलीपुढें बैसला,
अग्नी फुंकितां ते वेळां, जळून गेल्या दाढी-मिशा. १६६
- सूर्य अस्तमाना गेला, कोरडें धान्य देती त्याजला,
तें दळून घेऊन आला, भागीरथीतीरातें. १६७
- स्नानसंध्यादि कर्म जाहलें, पिठाचे पानगे भाजले,
तयाचे भाग दोन केले, अतिथीचा आणि आपुला. १६८
- वेष पालटून विश्वामित्र, म्हणे, यजमाना, 'भूक फार!'
ते समयीं अन्न समग्र - जेवीं विप्र क्षणमात्रें. १६९
- ब्राह्मण म्हणे ते वेळां, 'उपवास कालचा मजला,'
अवघें अन्न जेवला, मिटक्या देत तेधवां. १७०
- ब्राह्मण सर्वेच गुप्त जाहला, ऐसा एक संवत्सर लोटला,
राव पोट बांधोन ते वेळा, डोंबाघरीं काम करी. १७१
- हरिश्चंद्र बहुत रोडला, पंजर अस्थींचा उरला,
महारी म्हणे, रोग याला - लागलासे निर्धारें. १७२
- येणें आह्वांस नागविलें, दोनभार सुवर्ण व्यर्थ गेलें;
मसण राखावया वहिलें, डोंबें ठेविलें हरिश्चंद्रा. १७३
- म्हणे, तुवां मसण राखावें, द्रव्यावाण प्रेत जाळूं न घावें;
राव म्हणे, 'बरवें आज्ञा प्रमाण मजलागीं.' १७४
- सूर्योदयीं करुनि स्नान, हृदयीं आठवी वसिष्ठाचे चरण,
राखीत वसे स्मशान, रात्रंदिवस नृपवर. १७५
- हरिश्चंद्र काशीस गेला, मृत्यू नगरींचा खुंटला,
महारीण ह्मणे, "आणिला निर्दैव कैचा घरासी; १७६
- यासि घरास आणिलें, माणूस मरायाचें राहिलें,
दुखण्यास कोणीं न पडे, व्याधि दुःख गेले गांवांतून." १७७
- इकडे कालकौशिकाचे घरीं, तारामती भावें काम करी,
उसंत नसे दिवस-रात्री, नानापरी कष्टतसे. १७८

कालकौशिकाचे मुख्य शिष्य, त्यांत असे रोहिदास,
 ब्राह्मण ह्मणे समस्तांस, 'जावें तुळसी आणावया.' १७९
 दर्भ समिधा, कमळें आणावया पूजेचे वेळे,
 वनास अवघे निघाले, रोहिदासा समवेत. १८०
 विश्वामित्रें तक्षक पाठविला, तो कमळीं जाऊन बैसला,
 रोहिदास ते वेळा, कमळें तोडी तांतडी. १८१
 तों अकस्मात दंशला हातास, भयें हांक फोडी रोहिदास,
 बत्तीस लक्षणी बाळ डोळस, मूर्छित पडला भूमीवरी. १८२
 रोहिदास ह्मणे बाळांसी, "माता राहवीत होती भोजनासी,
 मी तैसाच आलों वनासि, सत्त्वर येतों, ह्मणोनियां; १८३
 तीस शोक करूं न द्यावा कांहीं, म्यां तिची सेवा केली नाहीं;"
 तों झेंडू आला, समयीं—प्राण सोडिला रोहिदासें. १८४
 बाळें रडत आलीं घरासी, समाचार सांगती मातेसी,
 येरी मूर्छित धरणीसी—पडली, कल्पांत ओढवला. १८५
 उठोनि आक्रंदे तारामती, 'पहा कैशी कर्माची गती,
 माझे एक बाळ निश्चिती काळें नेलें हिरोनियां; १८६
 राजहंस माझा रोहिदास काळें त्यावरी घातला पाश!"
 मग ह्मणे त्या बाळकांस, "कोठें रोहिदास टाकिला रे? १८७
 त्यास स्नानास उदक ठेविलें, बाळक माझे असेल भुकेलें,
 कोणे वनीं टाकिलें, काय बोलिलें तें सांगा!" १८८
 उठती पोटीं उमाळे प्रबळ भळभळां नेत्रीं वाहे जळ,
 ह्मणे, "मज पापिणीस ऐसा बाळ जिरेल कोठून सांग पां?
 म्यां पूर्वी ईश्वर पूजिला, व्रत-जप-तप-नेम चालविला,
 पूर्ण न करितां मध्येंच टाकिला, ह्मणोनि गेला रोहिदास.
 कीं केला परद्रव्याभिलाष, कीं भजलें नाहीं हरिहरांस,
 कीं कोणाचे मुखींचा ग्रास काढूनिया म्यां नेला! १९१

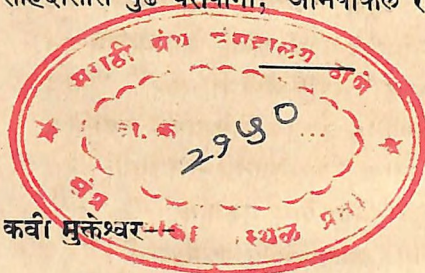
- कीं यतीश्वर आला, भिक्षा न देतां दवडिला,
कीं म्यां विघड पाडिला, कुरंगिणी-पाडसांत. १९२
- जळत हृदयाभीतरीं, परि विप्र कोपेल घरीं,
हणोन पुढती काम करी, मध्यरात्र जाहली. १९३
- समस्तांचीं भोजनें जाहलीं, घरींचीं अवघीं निजेलीं,
हांक फोडीत चालिली, 'रोहिदासा !' हणोनियां. १९४
- 'बारे, तूं भेट मजला, मी येऊन चुंबीन तुजला !'
पक्ष्यांस वृक्षीं गहिवर आला, शोक ऐकोन तियेचा. १९५
- चहूंकडे वनीं धांवत, झाडे कपाळा आदळत,
घडि घडि अडखळोन पडत, अशुद्ध वाहत न कळे तीतें. १९६
- सरोवरीं जें होतें प्रेत तें विश्वामित्र पुढें टाकीत,
सतीचे पायां लागत येरी पाहे चांचपून १९७
- पुत्राचें शव ओळखिलें, मग निढळानिढळ मेळविलें,
हणो, 'बारे, मज नाहीं पुसलें, केलें तुवां गमन परदेशीं !' १९८
- मग आडवें घेतलें प्रेत, पान्हा स्तनीं दरदरा फुटत,
मुखीं तयाचे स्तन घालीत, हृदयीं धरीत दृढ त्यासी. १९९
- मग आणीक रूप पालटोनी विश्वामित्र पुढें येऊनी,
हणो, 'तूं कोण या वनीं रडतेस आक्रोशें ?' २००
- ती हणो, 'एक द्विजा, सर्पे दंशिला पुत्र माझा,
जो हरिश्चंद्र महाराजा, त्याचा पुत्र असें हा.' २०१
- ब्राह्मण म्हणो, 'आतांच रात्रीं लौकर जाटीं याप्रती,
सूर्योदयीं डोंब येती, जाळूं न देती तुजलागीं. २०२
- प्रेत उचलोन त्या अवसरा, येता जाहला जान्हवीतीरा,
काष्ठें, अग्नी सत्वर, घेऊन आला धापण; २०३
- पुत्र घातला सरणांत, म्हणो, तूं रोदन न करीं येथ,
पैल तो मसण रक्षित, आलिया जाळूं न देचि. २०४

- ब्राह्मण तेथें गुप्त जाहला, तारामतीनें आकांत मांडिला,
कोल्हाळ हरिश्चंद्रें ऐकिला, जाळ देखिला मसणांत. २०५
- धांवोन आला तिजपाशीं, केशीं धरोन ओढिलें तिजसी,
'मज न पुसतां जाळिसी, कां गे न देशी द्रव्य तें.' २०६
- तीस रागे दिधली लात, उदक घालून सरण विझवीत,
काष्टे चहूंकडे टाकित, बाहेर प्रेत काढिलें. २०७
- सतीपूढें प्रेत टाकिलें, केश जळोन अंग भाजलें,
सर्वांगास फोड आले, बीभत्स पडलें लेंकरूं. २०८
- मग ह्मणे तारामती, "पहा कर्माची कैशी गती,
सर्पदंशें मरण अवगती, अन्ययाति स्पर्शला कीं; २०९
- अग्निसंस्कार न होतां पुरता, बाहेर ओढून काढिलें प्रेता,
या हरिश्चंद्राच्या सुता, गती तत्त्वतां ऐशी हे!" २१०
- हें ऐकतां उत्तर, येऊन पुसे हरिश्चंद्र,
'सांग तूं कोणाची सुकुमार, जाळिशी पुत्र कवणाचा?' २११
- येरी ह्मणे, 'कां पुसशीं व्यर्थ, माझे कर्म बळिवंत,
अग्निसंस्कार निश्चित, पुरता नाहीं बाळकासी.' २१२
- मग बोले राजेंद्र, 'तुझा कोण गे भ्रतार,
सत्य सांग, तुज आण साचार, श्रीविश्वेश्वराची.' २१३
- तारामती बोले ते क्षणीं 'मी राया हरिश्चंद्राची राणी,
सपें पुत्र दंशिला वनीं, अग्नी देऊं त्यास आलें;' २१४
- ऐसें हरिश्चंद्रें ऐकुनी, वक्षस्थल घेत बडवूनी,
मूर्च्छागत पडे धरणीं, मस्तक अवनीं आपटित. २१५
- मग म्हणे तारामती, 'तूं कोण, सांग मजप्रती.'
येरू म्हणे, 'मी चक्रवर्ती, अयोध्येचा हरिश्चंद्र.' २१६
- ऐकतां ऐशी खूण, एकमेकांचे गळां पडोन,
शोक केला दारुण, तो सांगतां हृदय फुटे. २१७

घेऊनि रोहिदासाचें मढें, हरिश्चंद्र आक्रोशें रडे,
 ' अहा, बाळ माझें बापुडें, होऊन पडलें ये स्थळीं.' २१८
 हरिश्चंद्र म्हणे तारामतीसी, ' मी पूसोन येतों आपुल्या धन्यासी,
 आज्ञा घेऊन यासी, दहन करूं मग येथें. ' २१९
 राजा गेला डोंबाचे घरासी, विश्वामित्र आला तिजपाशीं,
 ' तुजला ग्रासील विवशी, जाई वेगें येथूनी; २२०
 तुझा भ्रतार ये, तोंवरी, बैस या देवळाभीतरी; '
 मग प्रेत घेऊनि सुंदरी, देवाल्यांत बैसत. २२१
 तीस दुःखनिद्रेनें व्यापिलें, विप्रें प्रेताचें पोट फोडिलें,
 आंतडीं काढून ते वेळे, मुखीं लावी सतीच्या. २२२
 देवाल्यांत मांस विखुरलें, हात पाय चहूंकडे टाकिले,
 रक्त तिच्या मुखास माखिलें, बाहेर आला आपण. २२३
 विप्र करी शंखध्वनी, ' लांव बाळ खाते! ' म्हणोनी,
 तों सरली रजनी, लोक धांवोनि आले तेथें. २२४
 वेशींत होते महार, त्यांस हांक फोडी विश्वामित्र,
 "अरे, तुम्हांस लांव खाईल निर्धार, कुळ तूमचें उरेना. २२५
 तुम्हां देखून आंत गेली, दिवटी नेऊन धरा वहिली,
 मज ग्रासिती ये काळीं, परी वांचलों तूमचेनें. " २२६
 मग महार तेथें आलें, बळकट ते आंत गेले,
 तीस केशीं धरोनि ओढिलें, प्रेत बांधिलें तिचे गळां. २२७
 माघारे हात बांधोनी, सोटे मारिती ते क्षणीं,
 तें दुःख सांगतां धरणी—उकळूं पाहे सत्वर! २२८
 डोळे तियेचे बांधिले, राजद्वारीं घेऊनि आले,
 लोक विदोविदीं पळूं लागले, ' लांव आली! ' म्हणोनी. २२९
 एक म्हणती, ' कौशिकगृहीं, ही होती, कळलें नाहीं,
 आतां खाईल सर्वही, मनुष्यमात्र उरेना. ' २३०

मग डोंबानें केशीं धरोनी, बाहेर आणिली ओदूनी,
हरिश्चंद्रास बोलावूनी, म्हणे, 'मारून टाकीं इयेंतें.' २३१
येरू म्हणे, 'आज्ञा प्रमाण!' ओळाखिलें तारामतीनिधान,
तिचेहातीं करविलें स्नान, भागीरथीचें तें वेळीं. २३२
तारामती म्हणे तेधवां, "जयजय विश्वनाथा, सदाशिवा,
हरिश्चंद्रा ऐसा पती व्हावा, जन्मोजन्मीं मजलागीं; २३३
रोहिदासा ऐसा सुत, वसिष्ठा ऐसा गुरुनाथ,
विश्वामित्रा ऐसा मागता, सत्य असो पै जन्मोजन्मीं!" २३४
घायास उचलिला कर, तों भक्तकृपाळू सर्वेश्वर,
वैकुंठाहूनी श्रीधर, एकाएकीं धांवला. २३५
'हो हो रे' म्हणोनी ते वेळा, जगन्निवासें करे धरिला,
चहूंभुजांनीं आलिंगिला, हरिश्चंद्रास भगवंतें. २३६
हरिश्चंद्र राजाचे कंठीं, जगन्निवासें घातली मिठी,
रोहिदास अमृतदृष्टी, उठविला भगवंतें. २३७
तारामतीस हृदयीं धरित, म्हणे, 'पतिव्रताशिरोमणी तूं सत्य;
विमानीं सुर समस्त, पाहों आले तेधवां. २३८
विश्वामित्रें रूप प्रकट केलें, हरिश्चंद्रास हृदयीं धरिलें,
तारामतीस आलिंगिलें, कडे घेतलें रोहिदासा. २३९
"धन्य तुमचें सत्त्व पूर्ण, केलें सूर्यवंशाचें उद्धरण,
शोधितां हें त्रिभुवन, उपमा नसे तुम्हांतें." २४०
विश्वामित्रें कोटिवर्षें तप केलें, ते श्रेय हरिश्चंद्रा दिधलें,
म्हणे, 'तुझ्या पित्यास उद्धरिलें, तुज अर्पिलें तें पुण्य.' २४१
जाहला एकचि जयजयकार, धडकत वाद्यांचा गजर,
पुष्पवृष्टी सुरवर, वारंवार करिताती. २४२
विश्वामित्रें हरिश्चंद्रासी, गजरें आणिलें अयोध्येसी,
लोक धांवती भेटायसी, आनंद आकाशीं न समाये. २४३

दोषे स्थापून सिंहासनीं, आपले हातें शेंस मरांनीं,
रोहिदासास पुढें बैसवोनी, अभिषेकिलें रायातें. २४४

कवी मुक्तेश्वर-१५१ स्थल प्रजा

२. दुर्वास-परिभव.

पांडव अरण्यवासांत असतां कौरवांनीं त्यांची छळणा करण्याचे अनेक प्रयत्न केले. एकदां कोपिष्ठ दुर्वासऋषीला विनवून छलार्थ पाठविलें. त्याची पुरी फजिती कशी झाली, तें वृत्त या उताऱ्यांत आहे. आरंभी दुर्योधन दुर्वासास बोलत आहेः--

ओंव्या.

“ अद्वैतवनीं कुंतीसुत, राहिलासे द्रौपदीसहित,
सूर्यप्रसादें असंख्यात, ऋषी पाळी सदा अन्नें. १
लोटर्लीया अर्धरात्री, भोजन सारी द्रौपदी सती,
थाली घालुनियां पालथी, निद्रा करी संतोषें. २
तुम्हीं जावें अद्वैतवना, लक्षशिष्यांसहित जाणा,
उठवूनी कुंतीच्या नंदना, इच्छा भोजन मागावें. ३
कांहीं अनमान करितां धर्म, तुम्हीं शापूनी करावें भस्म,
ऐसा माझा पूर्ण काम, कल्पद्रुमा, करावा. ” ४
‘अवश्य,’ म्हणोनी तपस्विराज, म्हणे, ‘ हें माझें सहज काज;’
धर्मा छळावयाची पैज, स्वीकारिली कोपिष्ठें. ५
असंख्य ऋषींचिया पंक्ती, वना पातला, अर्धराती,
गजोंनि टाळी पिटिती हस्तीं, ‘हर, हर,’ शब्देंकरुनी. ६

जागृत होऊनी कुंतीसुत, सन्मुख धाविन्नला बंधूसहित,
नमस्कारूनी ऋषी समस्त, कुशासनीं बैसविले. ७

चरणक्षालना आणवी जल, तंव ऋषी बोले उतावेळ,
“पोटीं क्षुधेचा वडवानळ, वरी उपचार कांहीं रुचेना. ८

भोजन सारावयाचे आर्ती, पंथ लोटितां सत्वर गती,
मार्गी मावळला गभस्ती, निशा जाली यावया; ९

बोलतां अवकाश नाहीं आम्हां, इच्छाभोजन देई, धर्मा!”
येरें अवलोकुनीं भीमा, द्रौपदीउजू पाहिलें. १०

नमस्कारूनी ऋषीच्या चरणा, द्रौपदी म्हणे ‘जावें स्नाना,
मुकेलेती, भोजना, शीघ्र सारिलें पाहिजे.’ ११

एकोनी द्रौपदीच्या वचना, नियुतसंख्य ऋषीब्राह्मण,
समस्त भागिरथी-स्नाना, मुनी गेले लगवणें, १२

ऐशी घालूनियां अटक, स्नाना गेलें ऋषीचें कटक,
धर्मापोटीं व्याधीधडक, चिंताज्वरें वाढला. १३

द्रौपदी म्हणे, “स्वस्थ, राया, आठवीजे श्रीकृष्णपायां,
ऐसा निधी असतां, वायां — दैन्य कासया कल्पिशी? १४

ऐशिया अरिष्टांच्या कोटी, नामें पळती बारावाटी,
स्मरतां पावोनी जगजेठी अन्न देईल ऋषीतें.” १५

हस्तपाद प्रक्षाळूनी, उभी ठेली वृंदावनीं,
द्वारकेउजू बद्धपाणी, स्तवन करी कृष्णाचें. १६

असो, द्रौपदी आर्त चित्तें, संकटीं बोभाय श्रीकृष्णातें,
करुणारस—सागरातें, वाढलें भरतें अपार. १७

“केश कवळितां दुःशासन, तेव्हां रक्षिला माझा मान,
तैसेंचि हें महाविघ्न, तूंचि एक वारिता. १८

ऐशी अपार तुझी करणी, आजि कां न पावशी अजूनी?”
धांवा करितां याज्ञसेनी, कृष्णराया जाणवलें. १९

ताट विस्तारिलें रुक्मिणी, भोजना उठतां चक्रपाणी,
आयकोनी द्रौपदीची वाणी, ताट हातें लोटिलें. २०

लगबग झाली जगजीवना, सत्वर पातला अद्वैतवना,
आवडी द्रौपदीच्या दर्शना, वृंदावना पातला. २१

किरीट, कुंडलें, कौस्तुभमणी, मेखळेमध्यें वैडूर्य, किरणीं—
जेंवि उगवले पांच तरणी, अमृतवना आतौतें २२

वेधोनी सौदामिनी स्थिर, तेंवि झळके पीतांबर,
ऐसा देखोनियां यदुवीर, परमानंद पांडवां. २३

अष्टौ-भावे विसंडत, द्रौपदी करी दंडवत,
आनंदसिंधू अस्यद्भुत, विश्व व्यापोनी कोंदला. २४

वंदूनी श्रीकृष्णचरण, हषें निर्भर पांचहीजण.
द्रौपदी म्हणे, ' माझे मन, स्वस्त कर्ता तूं एक २५

कोपिष्ठ ऋषि गेला स्नाना, ये तंत्र आयुष्य आमुच्या प्राणा;
विलंब होतां, विश्वजीवना, भस्म करील आमुतें." २६

एकोनी हांसे रुक्मिणीरमण, " अकाळीं कैसें पावेल अन्न,
कांहीं वोपीं कृपें-करून, दीधल्यावीण स्वस्थ नव्हें मी. २७

परी तें असों दे प्रस्तुत, मातें क्षुधा पीडी बहुत,
भोजन सांडूनी धांवत, तुजलागीं पातलों. २८

फळाहार अथवा अन्न, कांहीं वोपीं कृपेंकरून,
दीधल्याविण माझे मन, स्वस्थ नोहे सर्वथा." २९

द्रौपदी म्हणे, " वासुदेवा, ऋषीलागीं केला तुझा धांवा,
तुजवेगळें, देवाधिदेवा, स्मरों कवणा सांग पां ? ३०

शब्द-भावावेगळें कांहीं, हृदयगेहीं उरलें नाहीं."
कृष्ण म्हणे, " थाली पाहीं, अन्न असेल लागलें; ३१

शेष असेल थाली आंत, तेणें क्षुधा करीन शांत."
द्रौपदी म्हणे, " उपाय एथ, बोलावया दिसेना; ३२

माझिया भोजनाअंतीं, थाली घालिजे पालथी,
तुज नेणतां, लक्ष्मीपती, काय उरेल सांग पां ?” ३३

‘थाली आणूनी दावीं मातें;’ द्रौपदीये वोढवली हातें,
स्वल्प शाकपत्र तेथें, लागलें दिसे लोचनीं. ३४

हात वोढवी रुक्मिणीपती, द्रौपदी देंठ घाली हातीं;
देव म्हणे, ‘ इतुकेनि तृती, जाली मातें, जननीये.’ ३५

‘ देवा विश्वंभरा पावो !’ ऐसें बोले धरूनियां भावो,
संकल्प सोडितां श्रीकृष्णदेवो, तृप्त झाला अपाडें. ३६

थाली पहिलेची निर्मळ जाणा, द्रौपदीहातींचें प्रक्षालन;
शाकपत्र स्वयें आपण—आपणालागीं निर्मिलें. ३७

नाहीं भक्ताच्या पारब्धीं, तरी नवें निर्मुनी देतो सिद्धी.
असो; यापरी कृपानिधी, पांडवांतें रक्षित. ३८

ढेंकर देतां जनार्दनें, तृतीनें धालीं त्रिभुवनें;
मग म्हणे, ‘ पाचारा ब्राह्मणें, भुकें पीडिलीं बापुडीं. ३९

द्रौपदी पाहे आश्रमांत, तंव पडले अनांचें पर्वत,
भक्ष्यें भोज्यें अपरिमित, नानाविध रचियेलीं. ४०

अमृतप्राय शिकरणी, कथिका, वटक, शाकाश्रेणी,
उष्ण वाफा धांवती गगनीं, घमघमात सुवासें. ४१

घृतदुग्धाचीं सरोवरें, दधी, नवनीत, दुग्धसारें,
देखोनि द्रौपदी हर्षनिर्भरें, ‘ ब्राह्मणांतें ’ म्हणे ‘पाचारा.’ ४२

येरीकडे अधमर्षणीं, ऋषी चौख देखती नयनी,
गंगातीरीं हेमसदनीं, रत्नदीप लागले. ४३

पंचवरेंशीं पतिव्रता, नूतन निर्मी विश्वकर्ता,
नाना चोज ऋषींचें चित्ता, ब्राह्मण जेवितां भूलले. ४४

- कनक आडणीयां कनक ताटें, हिरेमाणिकें रत्नविटें,
आसनें सूदलीं, हेमपीठें, ऋषी आदरें बैसविले. ४५
- गंधपुष्प, परिमळ, माळा, धूप, दीप, वोपिले सकळां,
दुर्वासासहित ब्राह्मणमेळा, सुखें भोजना बैसले. ४६
- द्रौपदी उदारहस्तें वाढी, धर्मराज संकल्प सोडी,
क्षुधारसें ब्राह्मण तोंडीं, ग्रास घेती लगबगें. ४७
- निर्मळ देवगंगेचें जळ, वेळा, वाळा, सुपरिमळ, ~~आर~~
सेवितां गात्रें होतीं शीतळ, तापत्रयातें त्यागिती. ४८
- अमर्यादेनें फुगलीं पोटे, धोत्रें ढिलाविती बोटे,
रिता ठाव न दिसे कोठें, उदक तेंही ध्यावया ! ४९
- ‘ भोजन करितां गेला प्राण, पुढती मिळेल होतां जनन,
परंतु ऐसें हें परान्न— जन्मोजन्मीं न देखों ! ’ ५०
- बोले दुर्वासआचार्य, ‘ अनेक चक्रवर्तींच्या घरीं,
जेविलों, परी ऐशी परी, नाहीं कोठें देखिली ! ’ ५१
- विश्व पाळी अन्नदानें, त्याचे हातीं निपजलीं अन्नें,
ल्यांचा खाद जाणिजे कोणें, तपोधनें भाग्याचीं. ५२
- ह्मणती, “ माथां असती मुखें, तरी होते बहू निकें, ~~आ~~
ग्रास उचळ्दनि हस्तकें— ऊर्ध्व, वदनीं घालितों ! ५३
- करूनी सागरतुल्य उदर, सेविजे धर्माचेंची घर,
द्रौपदीहस्तीं निरंतर, हेंचि भोजन करावें. ” ५४
- उठले हस्त प्रक्षाळूनी, विडे दिधले त्रयोदशगुणी,
बैसका न करवे ह्मणूनी, सुखशयनीं पहूडले. ५५
- डोळे लावितांची तेथ, साहाजणें झालीं गुप्त,
कृष्णचरित्र अत्यद्भुत, ब्रह्मादिकां नेणवे. ५६

- धर्मआज्ञेने अतिसत्वरा, सहदेव पातला गंगातीरा,
 नमस्कारीत ऋषीश्वरां, ह्मणे, “ जी, शीघ्र चलवें ! ५७
- अन्ने विस्तारिलीं पात्रीं, तीं पडावीं तुमच्या वक्त्रीं,
 त्वरा करावी पवित्रीं, तीं निवतील अतिविलंबें.” ५८
- दुर्वास बोले ऋषींप्रती, “ थोर अविवेकें पडली आंती,
 दुर्योधनाचिये युक्ती, तपश्चर्ये नागवलों. ५९
- जाणत केलें विषभक्षणा, काळसर्पेशीं संघटना,
 विष्णुभक्तांची करितां छळणा, आतलें विघ्न रोकडें. ६०
- अंबरीष करितां कष्टी, चक्र लागलें माझे पाठी,
 तशीच हे हीं होईल गोष्टी, उठाउठी पळावें ! ६१
- तांतडी अन्ने म्यां करविलीं, तितुकीं दिसती वांयां गेलीं,
 सौपदी सती जर क्षोभली, तर शापील आह्मांतें ! ” ६२
- आलिंगुनी सहदेवातें, ह्मणे, “ शांतवीं धर्मरायातें,
 माझा आशीर्वाद तुह्यांतें, कल्याण करू सर्वदा. ६३
- दुर्योधनाच्या विचारें, सत्य पातलों छळणाचारें,
 परी सागर शोषावया पामरें, शक्ती कोठूनी आणावी ? ६४
- कृष्णकृपेच्या शशिमंडळीं, सर्वदा वसती पांडव बळीं,
 ते पोळिजेत विघ्नजाळीं, हें कैसेनी घडेल ? ६५
- कृष्णकृपेची अक्षय नौका, तीमाजी पांडव बैसले देखा,
 शत्रु-अपाय-मृगोदका— माजी पडती कैसेनी ? ” ६६

निराप पाठवूनी धर्मा, गेला दुर्वास स्वाश्रमा,
 कृष्ण-पांडवांचा प्रेमा, चढोवढी दुणावे. ६७

कवी वामन—

३. नृसिंहावतार.

हिरण्यकशिपूः नांवाचा दैत्य (अनार्य) प्रबळ, पराक्रमी राजा तो मोठा आर्थद्वेषी होता. विष्णू वैगेर आर्यदेवांच्या भक्तीचा द्वेष करी. त्याला प्रल्हाद नांवाचा पुत्र होता. तो लहानपणापासून भक्त निपजला. त्याला दैत्यधर्मात आणण्याचे परोपरीचे प्रयत्न कशिपूने केले; पण तो विष्णुभाक्ति सोडिना. तेव्हां दैत्य त्या माहून टाकण्यास प्रवृत्त होऊन, 'तुझा देव कोठें आहे तो तुला वण्यास येऊं दे,' असे म्हणाला. यापुढील नृसिंह प्रगट होण्याची

घनाक्षरी—

प्रल्हादासीं दैत्य घोर, म्हणे, " मज थोर थोर
भीती बोलतां समोर, में न वाटे तूजला;
तूं तो तरुणा किशोर, पांचा वरुषांचा पोर,
म्हणसी, ' साजण ही चोर नागवीती मजला;'
बोल बोलशी तिखट, मरों पाहसी फुकट,
मृत्यु आलासे निकट, नाही तो समजला;
तुझा मी प्रत्यक्ष काळ, कैचा विष्णु रक्षपाळ ?
दिसेना जो फटकाळ, लपों जाणे, लाजला.
अरे ! कोठें तुझा देव ? " म्हणे, " सर्व वासुदेव,
विश्वपटीं स्वयमेव, तंतु तोचि वसतो. "
दैत्य म्हणे, " अरे थांब, गोष्टी ठेवीं लांब लांब,
मजसमोर हा खांब, यांत कैसा असतो ? "
म्हणे, " स्तंभीं दारु-रूप, दारुमध्ये चित्स्वरूप,
थिजलें तथापि तूप, रस तो न नासतो. "
" तरी दिसेना कां मज ? " म्हणे, " भजोनी समज;
प्रत्यक्षही अधोक्षज, दिसेल जो दीसतो. "

धम बिलंबित—

नमस्तरि “जरि समर्थ असेल तुझा धर्णी,
अने तरि तुझी पुरवीलचि तो धर्णी,
त्वरि परि वंदे स्थळ कोण तया असे?”
दुर्वा म्हणुनि गर्जत शब्द करी असे.

३

दुर्योधिणी—

जाण असे स्तंभीं, 'ऐसे श्रवाणि पडतां शब्द असुरा,
विष्णु सुरापानीं मत्त स्वहितविषयीं जो निजसुरा,
अंबराधीशद्वेषें करुनि दृढ खड्ड, क्षयकरें—
तशी करें हाणी मुष्टी करुनि खळ खांबासि निकरें. ४

तांत

जाण ना अवचितांचि कडाडी, अब्द, झाड, अवघेंचि तडाडी;
आजजादिहृदयांत धडाडी, काळमेघशतनाद घडाडी. ५

माक्षरी—

दुय्यंभीं दिसतसे जाण, 'ऐसें बोलतां सुजाण,
परं घेतलें उड्डाण, सिंहासनावरुनी.

खवळला उग्र खळ, दांतें दांत खाय खळ,
म्हणे, खांबासि 'निखळ,' खड्ड मुष्टी धरुनी;

तेचि समयीं कठोर, बहु भयंकर, घोर—

ध्वनि उठे महाथोर, मोठ्या बळेंकरुनी.

म्हणे असुर विकळ, 'कोण गर्जतो विकळ?'

पाहे चहूंकडे खळ, लोचनें पसरुनी;

ध्वनि उठिला अखंड, व्यापी द्वीप खंड खंड,

होऊं पाहे खंड, खंड, ब्रह्मांड हें विदारुनी;

दिग्गजांचे चंडचंड, भग्न शुंड दंड गंड,

जेव्हां सिंह रणशौंड, निघे हाक मारुनी.

७

दुत०—

मनुजरूप नव्हेच, न केसरी, सकळ सृष्टि करूं न सके सरी;
कनकवर्ण कटीं पट केशरी, प्रकट होय असा नरकेसरी. ८

मालिनी—

पसरट मुख मोठें, आंत दंष्ट्रा कराळा,
परमचपळ जिव्हा, खडू जैशा निराळा;
नयनयुगल जाणों तापलें हेमपाणी,
चहुं भुजिं नखशखें, देखिला चक्रपाणी. ९

इंद्रवज्रा—

मानी मनीं देखुनि दुष्ट भारी,
कीं मूर्तिनें या मज कैटभारी—
मारील कीं जो वर धातयाचा
केला चुकावा बहुधा तयाचा. १०

उपजाति—

सिंहावरी त्या मग दैत्यहस्ती धांवे गदा घेउनि थोर हस्तीं;
पतंग अग्नीवरि जेंवि जातो, हाणी गदा थोर अधोक्षजा तो. ११

दु०—

विधिवर-प्रतिपालक जो हरी,
न दिवसा न निशींतहि संहरी;
म्हणुनि युद्ध निशामुखीं तो करी,
मग वधी बुडतां रवि लौकरी. १२

अमर तो मरतो अतिलौकरी,
चपळ तो पळतो धरितां करीं;
उखळला खळ लाघवलक्षणी, रूपरी
विलपति लपती सुर ते क्षणीं. १३

वसंततिलका--

आश्चर्य हैं नृहरि मानुनियां महास्यें,
सक्रोध हास्य करि उत्कट अट्टहास्यें;
तों झांकिले नयन, भीति मनीं निघाली,
मांडीवरी हरि अशास धरून घाली.

मोठे दस्त

१४

दुत०—

‘न धरणीवरि मृत्यु, न वा नभीं,’
वर असा, म्हणऊनिच जा न भी;
निजतनूवरी त्या खळशेखरा—
चिरि धरून, करी वरही खरा.

१५

भुजंगप्रयात—

न गेहीं न बाहेर यालागिं दारों,
बसे उंबरा, पोट त्याच विदारी;
सर्जावें अजीवें मरेना तसाची,
चिरोनी नखें ती करी गोष्ट साची.

१६

दुत०—

चळवळे, निसटे, करि तांतडी;
असुर तो;—हरि काढुनि आंतडीं,
उदर फाडुनि, घालितसे गळां,
करि सुमंगळ देव अमंगळा.

१७

चिरुनि वारणगंड जसा हरी,
असुर मारुनि शोभतसे हरी;
दितिज तो गज, केशव केसरी;
इतर साम्य करूं न शके सरी.

१८

दुत०—

दितिजयूथप तो मृति पावला,

- मृतक तें ढकलोनि धरातळीं,
 बधि तयां हरि लाथबुक्यांतळीं. १९
- पदतळें, किति एक नखें, करें,
 तुडविले दनुजेंद्र भयंकरें;
 असुरनाथनृपासन, ल्यावरी—
 हरि बसे, परि कोप न सांवरी. २०
- ‘ निवधि कोप ! ’ असें सुरधातया
 विनविती, स्तविती बहुधा तया;
 विधि ह्मणे, दुरुनीच, ‘ नमो हरी ! ’
 कवण या समयीं मन मोहरी? २१
- स्तविति देव, ‘ अजी कनकांबरा,
 असुर मारियला, ’ म्हणती ‘ बरा; ’
 परि अनावरकोप रमापती;
 सभय लोक चतुर्दश कांपती. २२

भुजंगप्रथा—

- विधि प्रार्थितो तेधवां श्रीरमला,
 म्हणे, ‘ थोर जो दुष्ट तो खैर मला;
 करीं, जाईं माते, प्रभुक्रोध शांत,
 त्रिलोकीं भिती हे दहाही दिशांत. ’ २३

स्वाप्ता—

- प्रार्थितां अमृतसागरजा ते—
 सांवरोनि कवय्यंबर जाते; *कवय्यंबर*
 जाय पाद किति एक रमा ते,
 तों गमे भय चराचरमाते. २४

दुत०—

- परतलां कवय्यंबर नावरे,
 पदगही हृदयावर वावरे:

स्मरणभाव न शीघ्र तिचा वळे,
नयन चंचळ, जीभहि चावळे. २५

शिखरिणी—

मग प्रल्हादातें म्हणति अवघे, “ भक्तपरमा !
रमा, ब्रह्मा कीं न स्वकृतविभुक्रोपा उपरमा;
रमाकांता येना तुजविण दया दैत्यदमना,
मनाच्या विश्रामा, त्वरित करिं गा ! क्रोधशमना.”

इंद्र०—

ज्याला भिती देव, विरिंचि, पद्मा,
प्रल्हाद त्याच्या धरि पादपद्मा;
आणी जया वंदिति सर्व भूतें,
करी तया दंडवत प्रभूतें. २७

स्वागता०—

बाळकें स्वचरणांबुरुहातें वंदितां प्रभु जगद्गुरु, हातें,—
ऊचलोनि अवलोकुनि ठेवी, मस्तकीं अभयहस्तक ठेवी. २८

शिख०—

करस्पर्शें झालें परम सुख तें दैत्यतनया;
न या संसाराचें स्मरण उरलें त्या सुविनया;
नद्या नेत्रीं दोनी स्रवति, न निघे शद्ध सगळा,
गळा दाटे प्रेमें, त्वरित हरि जो मोह सगळा. २९

वसंत०—

प्रल्हाद या उपरि होउनि सावधान,
प्रेमें स्तवी त्रिभुवनेश दयानिधान;
‘ब्रह्मादि सात्त्विक तयां कळसी न देवा?
मी तों’ ह्मणे, ‘असुर राजस, वासुदेवा.’ ३०

“ भक्ती करुनि तुज गाइं अधोक्षजाला,
 झालासि तूं स्वपददायक त्या गजाला;
 मारुनि नक्र, गति दे द्विरदा तयाला,
 यालागिं मी स्तवितसें वरदातयाला. ’ ३१

भुजंग०—

मुखांतूनि नक्राचिया कुंजरासी,
 जसें सोडवीलें कृपापुंजरासी !
 तसें सोडवीलें मला देव-देवा !
 पिल्याच्या करापासुनी वासुदेवा ! ” ३२

उपजाति—

प्रल्हाद इत्यादि करी स्तुतीतें, अर्पीं नृसिंहासि सरस्वतीतें;
 कृपा तयाऊपरि देव दावी, यानंतरें तेचि गमे वदावी. ३३
 इंद्रवज्रा—

ऐशा स्तुतीनें हरि तुष्ट झाला,
 बोले कृपेनें असुरात्मजाला,
 कीं, ‘वर्णितां या निगमागमाते, ^{नंद स्वामी}
 संतोषलों मी, वर माग मातें.’ ३४

शिख०—

हणो, श्रीप्रल्हाद ‘प्रभु ! वचन हें लोभकर जी !
 रजीं मातें घाली झणिं, म्हणुनि हा शब्द वरजीं;
 रजीं या पायांच्या सुख कवण नाहीं मज, हरी !
 हरी दुःखें सारीं तव गुणकथा श्रीनरहरी ! ३५

स्वागता—

“ अंतरीं धरुनि पूर्ण रिरिक्षा, ^{नृसिंहासि}
 पाहतोसि निजभक्तपरीक्षा;
 अन्यथा स्वजनभावच नासी,
 कां वदे करुण त्या वचनासी ? ३६

इंद्रवज्रा—

“ स्वामीस जो वेंचिल काम्य वाणी
वाणीज्य ते भक्तिहि, दीनवाणी;
वाणीच कीं सेवक वेतनाचा,
निष्काम तो पंथ पुरातनाचा. ” ३७

“ जशी लौकिकी भक्ति भृत्याजनाची
तशी क्षुद्र देवासही पूजनाची;
न तूं स्वामि तैसा, नव्हे भृत्य कामी,
वरा अल्प यालागीं मागेन कां मी ? ” ३८

दुत०—

“ म्हणसि मागचि जी ! कमळावरा !
त्वरित दे तरि या अमळा वरा;
किमपिही उपजेच न कामना
करिं असें विधिच्या जनका ! मना. ” ३९

दुत०—

“ सकळ काम मनामधुनी ल्यजी,
सुख अपार त्यासचि सत्य जी !
वरचि देशिल जी जरि लौकरी,
न उपजे मनिं काम, असें करीं. ” ४०

इंद्र०—

प्रल्हादशब्दें हरि तुष्टला हो !
‘ध्यावा’ म्हणे, ‘हाचि यथेष्ट लाहो.’
लक्ष्मीपतीचें मन जो हरीतो;
बोले असा; त्यास वदे हरी तो,— ४१
“ कीं बोल हे सत्य, न अन्यथा, रे !
मद्भक्ति चित्तांत, न अन्य थारे;

ज्याला असें कांहीं न पाहिजेतें—
त्याचें असें म्यां मन पाहिजेतें.

४२

शादूल.—

“ एकाहत्तर चौकड्या कलिकृतत्रेतायुगीं, द्वापरीं,
हें मन्वंतर, काळ एक इतुका जो होय याऊपरी,
प्रल्हादा, इतुकीं युगे, अधिक ही कांहीं, तुझ्या शासनीं
पृथ्वी सर्व असो;” म्हणे नरहरी, ‘ये बैस सिंहासनीं.’ ४३

कवी मोरोपंत—

४. बालराम.

पुढील सुंदर उताऱ्यांत रामाच्या अगरीं लहानपणच्या क्रीडेचें
वर्णन आहे.

सूचना—वामन कवीच्या उताऱ्यांत श्लोकांचीं वृत्तें सांगितलीं आहेत.
पुढील उताऱ्यांतून तींच तींच आलेलीं वृत्तें पुन्हां सांगितलीं नाहींत.
नवीन वृत्तें मात्र सांगितलीं आहेत. प्रस्तुत कवितेंतील पहिल्या बारा
पद्यांमध्ये वंशस्थ आणि इंद्रवंशा या वृत्तांच्या चरणांची मिसळ आहे.
वंशस्थांत पहिलें अक्षर-ह्रस्व आणि इंद्रवंशेंत दीर्घ, एवढाच फरक असतो.
या कवितेंतील शेवटच्या श्लोकाचे वृत्त उपजाती आहे.

धरूनियां रूपचतुष्टयाप्रती,

लीलामनुष्याकृति जो रमापती,

भूभारनाशार्थ करूनियां पण,

जाला जगत्पालक बाळ आपण.

१

पीतां स्तनातें क्षणमात्र राहणें,

महादरें मातृमुखासि पाहणें,

- वक्त्रांत तें दुग्ध तसेंचि वाहणें,
तेणेंचि फूत्कार करूनि नाहणें. २
- मुखांतुनी दुग्ध गळे सुनिर्मळ,
उरावरी ये अतिशुभ्र वोगळ;
मंदाकिनीचा गगनीं प्रवाह तो,
चंद्रप्रभापांडूर काय वाहतो ! ३
- पीयुषगर्वापहमाधुरीधरा,
त्रैलोक्यतापांतकरा, सुखाकरा,
निजाननें श्रीश रमामनोरमा—
चुंबी पदा, दीनजनावनक्षमा. ४
- बैसोनि हर्षे जननीचिया कडे,
विलोकुनी तन्मुखनीरजाकडे, कमल
स्मितामृतापूरित बोल बोबडे—
बोले, तदा ब्रह्मसुख स्वयें दडे ! ५
- अत्यंत शुद्धस्फटिकालयांतरीं,
क्रीडा करी राम जधीं परोपरी,
नानासुतप्राप्तिसुखासि भावली—
विलोकुनी तत्प्रतिबिंब, पावली. ६
- स्वनंदनातें प्रतिबिंबमंडळीं,
धौतामळस्फाटिकमंदिरस्थळीं—
माता न जाणे, बहु शोधितां भ्रमे;
परंतु पावे सुख ती अशा श्रमे. ७
- धात्री जई रामकरांबुजाप्रती—
धरूनियां चालविती स्खलद्गती,
चुंबी धरा तीं प्रभुपादनीरजें,
अलभ्य ज्यांचीं दिविषजनीं, रजें. कमल

पित्यापुढें रत्नविराजिकंकणें—

करें नमस्कार करूनि टाकणें,
धात्र्युक्त सारें निजवृत्त सांगणें,
अशा गुणें तो करि नाक ठेंगणें. ९

भूपापरी सर्वहि तो सभाजन,
याचें करी नित्य सुखें सभाजन; १०
विलोकितां मर्त्यकृतावतारका,

न लोचनीं हालति पक्षमतारका. १०
आला चतुर्वर्ग नृपालयीं स्वयें, ११

चतुःकुमारात्ममिषेचि निश्चयें;
तुला नसे भूपतिच्या सुखाप्रती,
स्तवी सदा यास मुखें दिवस्पती. ११

रामासवें लक्ष्मण सर्वदा वसे,
शत्रुघ्न तोही भरताश्रयीं असे;
पूर्वी विभागक्रम जाहले जसे,
द्वंद्वें सुखें वर्तति बंधु ते तसे. १२

छाया तनूची तनुला न सोडी,
त्या बंधुची एक तसीच जोडी;
परस्परीं त्यांसि अपार गोडी,
त्या मित्रभावा उपमाचि थोडी. १३

५. क्षमाशील आणि धर्मपर युधिष्ठिर.

पांडव वनांत गेल्यावर तेथील दुःखें पाहून दौपदी आणि मीम यांना युधिष्ठिरानें आपल्याला अशी स्थिती आणिली याचा राग आला, आणि 'तूं द्यूत खेळून आमचा नाश केलास; तूं अति क्षमाशील आहेस, अशीं गरीबी कामाची नाहीं' असें म्हणून दोघांनीं त्याला दोष दिला. तेव्हां "क्षमाशील असणें हेंच योग्य; आपला धर्म म्हणजे आपले कर्तव्य सोडूं नये; अशा वर्तनानेंच शेवटीं आपलें कल्याण होईल." असें सांगून धर्मानें त्यांची समजूत केली आहे.

आर्या.

द्वैतवनीं द्रुपदसुता पतिला होऊनि तप्ततनु गांजी,
 वदली लेशहि न कधीं श्रुतिकटु अपराधियांहि अनुगां जी;
 "द्यूत महाव्यसन असें नायकिलें काय ? नरवरा ! कानीं ?
 सर्वस्व हरुनि सहसा केलासि अरण्यचर वराकांनीं ! २
 श्रोतृश्रुतिहर कीं तूं वदता सुविचारखनि कथा पिकसा,
 व्यसनांत बुडालास भ्रात्यांसह, सुज्ञ जरि, तथापि कसा ? ३
 त्यांसि पहातां कैसें व्याकुळ मानस तुजें नव्हे, राया;
 तुज काय दया त्यांची, प्राणांसहि सिद्ध तूं अव्हेराया. ४
 जी स्पर्शली नसेलचि कोणाहि सभेंत दुर्दशा स्त्रीतें,
 योग्य पहाया काय द्रोण, नदीसुत, तुम्ही हि शास्त्री तें ? ५
 सर्वत्र क्रोध जसा, तैसी सर्वत्र न क्षमा साजे;
 ते कैसे न वधावे, तोडिति परघातदक्ष मासा जे ? ६
 येऊं द्या कौप मनीं, एकिकडे संप्रति क्षमा राहो.
 कां गोष्पदांत बुडतां ? यश रक्षा, खळविपक्ष मारा हो ! ७
 क्रोध असावा समयीं, केवळ वश चित्त न क्षमेला हो,
 कोप त्यजितां जरि जमदग्नि धनुर्वेददक्ष, मेला हो ! " ८

भीम ह्यणे, “ देवा, त्वां जन्मापासूनि सेविला धर्म,
त्याचें हें फळ; नाही धन, मान, स्थान, यश, नसे शर्म; ९
ज्यांसीं जैसे, त्यांसीं तैसे, जरि वर्ततासि, तरि अरि ते—
हारिते कां सर्वस्व? व्यसनीं अम्हांसि मग्न कां करिते? १०

न क्षत्रिय तूं! साधु ब्राह्मण आम्नाय पढविता, पढता; पढ
मानधन क्षत्रिय या व्यसनें, ज्वलनें कटाहसा कढता! ११

राज्योपद्रव गेला, झाला अभिलषित लाभ अजिनाचा! का
परमोत्सवीं उगे कां? अजि! गा, उडवा स्ववल्क, उ.जि नाचा!

काय ह्यणों तुज आर्या! ब्राह्मणवृत्तीस काय अनुसरसी!
त्यजुनि जळधि, वसति कशी तिमिगिलें सेविजेल तनुसरसी? १२

श्रेयस्कर स्वधर्म त्यागुनि ध्यावी न विप्रता पदरीं;
प्रकटी यशोऽर्थ, बुडवी न कधीं त्वत्समकवि प्रताप दरीं;

हे आर्या! हे भार्या, हे आम्हीं, योग्य काय वनवासा?
वल्काजिनधर वससी स्वस्थ कसा या वनांत न नवासा? १५

द्वादशवर्षे गहनीं, दुसरें अज्ञात वर्ष तेरावें—
लोटावें केंवि बरें! दूरविचारेंकरून हेरावें! १६

भणगापरी न वस वनीं, म्हण गा! बापा मनुष्यदेवा ‘हूं,’
दे बाहूंस यश, रणीं खळखळ खळरक्तपूर दे वाहूं.” १७

धर्म म्हणे, “ भीमा वा! दुर्व्यसनी मीच हेतु तापातें; नश
दुःखीं साश्रितहि बुडे करितो जो मीलिताक्ष पापातें. १८

तेव्हांचि क्षण निष्ठुर होउनि हे मूर्तिमंत पाप कर—
त्वां जरि केले असते भस्म, न होते तुम्हांसि तापकर! १९

व्याघ्र व्याळ क्रूर, क्रूरतर क्रोध, बोधरोधक हा, सर्प
क्रोधवशासि विलोकुनि बहु म्हणति स्वहित-तत्वशाोधक हा!

श्रितहित करिती, हरिती सर्वव्यसन क्षमा-भवानी हो,
 आराधावी आम्हीं खलमहिषाऽपहृतवैभवांनीं हो. २१

प्राणांस तुम्हांसहि मी त्यजिन, न धर्मासि पळहि सोडीन,
 हें व्रत धर्मचि रक्षू; बापा ! न कदापि अयश जोडीन. २२

बा ! गा ! धर्माच्या तों कोण्हीं सोडूं नयेचि कासेतें;
 निष्फल होतीं मेघें त्यजिलीं, आलींहि जीविका सेतें. २३

निजहितकर धर्माचें कुशलें विटवूं नयेचि मन कांहीं,
 यापरी पोषण पालन लालन करिजे न अन्यजनकांहीं; २४

अंभोदास पहाती जैशीं पसरूनि नित्य आ शेतें,
 धर्मासि तशीं भूतें; करि पूर्ण समर्थ हाचि आशेतें. २५

साधु म्हणति, ' जो न करी धर्माशीं नीतिशीं विरोधा, त्या-
 रक्षीं व्यसनीं; तदितर जन उदकीं लोष्टसा विरोधात्या !'

म्हणवूनि अनुसरावें सुज्ञें न क्रोधलोभकाममता;
 पतनार्थ कां अहंता पोषावी, गा ! तशीच कां ममता. २७

तुमचे प्रताप जे जे दिग्विजयीं प्रगटले न ते लटिके;
 कुरुगुरुपुढें पारि न गुरु; यज्ञांत घृतापुढें न तेल टिके. २८

आम्हीं नियम त्यजितां न चुकेल नेदीजही उगाराया,
 त्या सर्वज्ञ प्रभुला बा ! कोण म्हणेल ' गा ! उगा राया !'
 यांशीं कलि करणें हें न म्हणेल कधीं सुधी नर विहित, रे,
 धर्मन्याय त्यजितां तेजस्वीही तमीं न रविहि तरे ! " ३०

६. सुदाम्याचे पोहे.

श्रीकृष्णाचा लहानपणचा प्रियमित्र सुदामा-ब्राह्मण हा अत्यन्त दारिद्री होता. 'तुमचा बालमित्र फार श्रीमंत आहे, तो तुमचें दारिद्र्य दूर करील, त्याला भेटावयास जा,' असें त्याच्या स्त्रीनें त्यास सांगितल्यावरून तो कृष्णाला भेटावयास द्वारकेस गेला. तेव्हां त्यानें शेजाऱ्याकडून चार मुठी पोहे उसने घेऊन ते एका फाटक्या चिंधीत बांधून उपायन म्हणून बरोबर घेतले होते. श्रीकृष्णानें सुदाम्याची भक्ती पाहून त्याला श्रीमंत करून सोडलें. चिंधीतले पोहे कृष्णानें आणि कृष्ण-स्त्रियांनीं कसे आवडीनें खाल्ले, याचें वर्णन पुढें आहे.

साक्या—

- देव म्हणे, "सखया, मज द्याया काय उपायन आजी—
 अणिलें असेल, देउनियां तें वांच्छा पुरवीं माजी; १
 भक्तें प्रेमें अणुही दिधलें, तें मज पुष्कळ होतें;
 बहुहि अभक्तें समर्पिलें परि, अल्पाचि भासे हो तें; २
 पत्र, पुष्प, फळ, जळ, जें मजला भक्त आदरें अर्पी,
 तें विश्वात्म्याला मज, बंधो, सुधारसाहुनि तर्पी" ३
 हें परिशिलें, परंतु स्वमनीं मुष्टिचतुष्टय पोहे—
 द्यावे प्रभुला, हा धीर तरी त्या विप्राला नोहे. ४
 संकोचला, अधोमुख बसला विप्र, न बोले कांहीं;
 बुडतचि होता मुनि तो केवळ लज्जा-नदी-प्रवाहीं. ५
 सखा कृतार्थ कराया निंदा चिंध्या आपण पाहे,
 पृथुक मोटली सांपडतां प्रभु, बहु हर्षाला लाहे. ६
 सोडुनि गांठी, पृथुकमुष्टि तो वदनीं घालुनि भक्षी,
 तों तों लाजे विप्र, प्रभुच्या मुखप्रवासि न लक्षी. ७
 "भूतात्म्याला मजला तर्पिति पोहे हे बहु-फार,
 याहुनि न रुचे भुवनीं, बंधो, अन्य उपायन सार." ८

ऐसें स्तवुनि उपायन, दुसरी मुष्टी श्रीपति उचली,
 तों रुक्मिणी धरी कर धावुनि, म्हणे “ मळा हे रुचली; ९
 द्यावा प्रसाद हा सर्वांला, भक्षूं वाडें-कोडें,
 सेवन करितां तुम्हांला तों हें ब्रह्मांडहि थोडें! १०
 इह-पर भवज्जनाला येणें सर्वहि समृद्धि झाली,
 पुरे मुष्टिपृथुकांचें भक्षण, ब्रह्मांडावलि धोली. ” ११

पोहे नेले हिरोनि भगवत्-परपद्मजासतीनें
 प्रार्थुनि, रिझवुनि, हंसवुनि, रमवुनि निजपतिला सुमतीनें.

कवी वाम्मुदेव शास्त्री खरे—

७. अरण्यांतील चांदणी रात्र.

यशवंतराव महाकाव्यांतील नायक रात्री एकटाच राणांतून जात असतां त्या वेळचें हें वर्णन आहे. हा उतारा केवळ सृष्टिवर्णनपर असल्यामुळे काव्यांतील कथा-भाग सांगण्याची जरूरी नाही. यांतील स्वभावोक्तिपर सृष्टिवर्णन गोड आणि उदात्त आहे. मधून मधून वनांतल्या छाया वगैरे पाहून नायक भीत आहे, असें अद्भुत वर्णन ही आहे.

या वेळि कुंकुमाचि चर्चुनि भाल-देशीं
 राहे पतीस निरखूं युवतीच जैशी,
 तैशी दिशा सजलि उत्सुक काय पूर्व,
 ती तांबडी धरुन कांति दिसे अपूर्व. १

निर्वीर भूमितल पाहून, अंधकार—
 चाले मदांध गज हर्षभरें पुढार;
 पूर्वेस त्यास मृगराज मृगांक भेटे,
 हें अंधकार-गज-रक्तच लाल वाटे. २

लक्षावधी उगवती गगनांत तारे,

हे भालदार शशि-भूपतिचेच सारे;

बुक्का, गुलाल उधळीतच मानपानें,

ते आणितात निजनाथ महोत्सवानें. ३

सारून दूर पडदे जलद-स्वरूप,

दुष्कळ

आला प्रगल्भ नटराज पुढें अमूप;

जों लावितात टक एकच लोक-मात्र, सर्वलोको.

तों रंगमंडपिं नभीं शशि रम्य-गात्र. ४

चंद्र-प्रभा गिरि-शिरांवर फांकतात,

ज्यांच्या लपे तम भयार्त गुहोदरांत;

राजाच तो, मन उदार करून ठेवी—

डोक्यावरी कर; जणों अभयास दावी. ५

नानालतौषधिस जीवन घालणारे,

एकाच काळिं जननेत्र सुखावणारे,

सुजा

पृथ्वी सुधाधवल सर्व करून धाले, सलोपणाव

हे शीत शीतकिरणें कर धाडियेले. ६

आकाश-भूमि गिरि-कंदरिं पूर्ण साचे,

ओघावरी पडति ओघच चंद्रिकांचे;

क्षीराब्धिच्या उठति या लहरीच काय,

कीं सर्व चंदन-रसांत बुडून जाय. ७

या चांदण्यांत, अमृतांत जणों, बुडाल्या—

हर्षांत डोलति हि, नाचति मत्त झाल्या—

वेली कशा स्वतनुंनीं तरु वेदितात,

प्रेमें प्रिया धरून तन्मय काय होत. ८

नाना लता मिळून एकच गुंत होतां,

सर्वास एकसमयास फुलेंहि येतां,

- त्या काननीं घमघमाट सुदूर चाले,
हर्षांत गोंधळून चंचल चित्त डोले. ९
- पानें जया असति गारच, काळिंभोर,
वृक्षावरी चढति वेलि अशा अपार;
त्या वीस पंचविस हात तिथून खालीं—
झोंकावती, म्हणुन सावलि गर्द झाली. १०
- या वेलि हालति इथे जंव ये झुळूक,
खालीं फुलें पडति भूमिवरि अनेक;
' रे मारुता ! शिवूं नको, ' म्हणतात वेली,
हीं आंसवेंच कुसुमें पडतात खालीं. ११
- हे ताल, साग, सरळे, गगनांत जाती, देवदार
ईर्षाभरें वरचढीच करूं पहाती;
जों जों वरी चढति, बारिक वृक्ष होती,
उच्चत्व इच्छति, तयांत अशीच रीती. १२
- छायेंत कांहीं भरतात बिघे जमीन,
हे लक्ष-पक्षि-भरणांत सुदक्ष जाण, तत्पर
राजे वनांतिल, अशा समयास शांत—
स्तब्धाकृती सुवट-वृक्ष वना पहात. १३
- पानें करी शिथिल, हालवि कांहीं वात,
चाले सदा सळसळा ध्वनि पिंपळांत;
हा दुष्ट वायु उमळूं बघतो स्ववंश,
हे ओरडोनि कळकी कळवीति खास. १४
- या चांदण्यांत यशवंत पहात राहे—
शोभाभरें खुलत सर्व अरण्य आहे,
तों गर्जना जवळ आयकण्यांत येती,
कोठें तरी जवळ वाघ फिरे वनान्तीं. १५

- घोडाहि खिकळतसे यशवंत याचा,
सांगे पुढील भय धूर्त, नसून वाचा;
तों एक धांदल उडालि पशूत सर्व,
व्याघ्राचिया पुढति दाविल कोण गर्व ? १६
उड्डाण घेति हरणें मग ताड ताड,
धांवून भीत वृक होति तरुंस आड;
आवेश रानडुकरांस परंतु आला,
ते गर्जती, उडविती वरतीं धुळीला. १७
रोंरावले वन-करी, थडकांस देती,
कोल्हे ' कुई ' करुनि दूर पळून जाती;
भ्याला, पळे तरस, लंगडशाहि घाली,
गर्दी अशी उठून एकच रानिं झाली. १८
हा रात्रिचा समय, रान अफाट दाट,
स्वच्छंद हिंस्रपशु या स्थळिं हिंडतात;
घेऊन खड्ग करण्यास तयार घाव,
तो सावधान बसला यशवंतराव. १९
चाले पुढें घडिघडी जंव रात्र वेगें,
त्या जागचें बदलुं रूप विचित्र लागे;
जों जों उदास दिसलें वन तन्मनांत,
जोरें घुसूनच विचार उदास येत. २०
जी वस्तु भोंवति भयें निरखून घ्यावी,
शंका क्षणामधिं तिच्या विपर्यां भरावी;
त्या चांदण्यांत बघतां तितुके पदार्थ,
भीती मनांत निरुपद्रव ही करीत. २१
जाळींत चंद्र-किरणीं करुनी प्रवेश,
जे पाहिले कवडसे महिच्या तळास,

- ते वाटले, नयन कीं उघडून वाघ—
 रोखीत, मारिल उडीच धरून राग. २२
- कोठें झुडूप बहु दाट फुटून पान,
 जें चांदण्यांत दिसतें अति कृष्णवर्ण,
 विक्राळ तोंड पसरून, सटा उभारी,
 उड्डाण मारिल गमे मृगराज भारी. २३
- तेथें तयास दिसला अति शुभ्र-वेष,
 कोणी पुढें सरळ धीट उभा पुरूष;
 तो कोण कोठिल म्हणून करून पृच्छा,
 जाणावयास यशवंत धरीत इच्छा. २४
- कांहीं न उत्तर करी, स्थिर तो पुरूष,
 तें पाहतां धरिं मनीं यशवंत रोष;
 हातें धरून मग पिस्तुल नीट झाडी,
 आवाज एकच उठे विपिनीं धडाडी. २५
- ‘ चूं, चूं, ’ करीत घरट्यांतुन पक्षि आले—
 बाहेर, तो परि पुरूष न लेश हाले;
 झाला पुढेंच यशवंत, जपून पाही,
 तों वृक्ष-मूल दिसलें, दुसरें न कांहीं ! २६
- हांसे, ह्मणे, “ किति तरी चुकलों भ्रमानें
 नेलें पहा कितिक दूर कसें क्रमानें. ”
 तो रात्र घालवि अशीच असून जागा,
 सोडी न निग्रह कदापि धरून जागा; २७
- जेव्हां समीप अरुणोदय रम्य आला,
 चंद्र-प्रकाश सुखदायक मंद झाला.
 वारा झुळुझुळु सुटे, कारि गार गात्रें,
 हाले पुन्हा विपिन सर्वहि जीवमात्रें. २८

कवी-रा. बा. महाजनि.

८. बालपणच्या आठवणी.

आपण लहानपणीं कसे खेळत होतो, आणि आपणास कोणत्या गोष्टी आवडत असत, दिवस कसे आनंदानें जात होते, याच्या आठवणी कोणी करीत आहे.

दिंड्या.

- बालपणिचे दिन रम्य किती हो ते,
 मनीं आणुनियां सौख्य बहू होतें;
 स्वैर फिरणें आवडे तथा कालीं;
 रम्य पाहुनियां स्थळें दृष्टि धाली. १
- देवमंदिरिं हरिकीर्तनासि जावें;
 कर्णयुगुलीं प्रभुभजन आयकावें;
 नदीतीरीं जाऊनि मुलांसंगें,
 जलीं दुंबावें हृष्ट अंतरंगें. २
- विटीदांडू घेऊनि खेळ खेळूं,
 कधीं हुडमासा, पाहुनियां वाळू;
 कधीं बोरें जाऊनि वर्नीं खाऊं;—
 उड्या मारूं—गीतही कधीं गाऊं; ३
- कधीं जाऊं बाहेर कोसकोस—
 जेथ कोणाचा हो न असे वास;
 पुराणांतिल त्या देवदानवांच्या—
 गोष्टि सांगूं, रणधीर मानवांच्या. ४
- कैकर्यांचें मात्सर्य ऐकुनीयां—
 चित्त रोषें हो क्षुब्ध—न तें बायां;
 जनकवचनीं रत राम भक्ति दावी—
 चित्तशांती हो, काय ती वदावी! ५

गोष्टि ऐशा ऐकण्या असूं दंग—

क्षणीं प्रेमळ—रुष्ट हो अंतरंग;

गोड खाजें मन नित्य असें सेवी,

मानसाची ती पुष्टि हो न केंवी? ६

दिसे सारें आयुष्य सुखाचें तें,

थरारेना मानस क्रोधवातें;

नसे ठावें तें दुःख कसें आहे,—

सदा चित्तीं तैं प्रेमपूर वाहे! ७

परीहासें, निष्कपट वर्तनांहीं—

दिवस गेले—मात्सर्य मनीं नाहीं;

प्रतिक्षण जैं आनंद नवा आणी—

उडे मानस आकाशिं खगावाणी! ८

रमे पाहोनी रम्य रम्य वस्तू;—

सर्व दिसती कीं रम्य!—नसे कितू; संशय

किती उच्छृंखल बालपणीं हूप! हूप, उत्साह

अहा गेला सुखसिंधु बाल्यरूप; ९

रवी अस्तातें जाय तेधवां मी—

बसुनि शैलाग्रीं सूर्य बघें नामी;

स्वस्थ बैसें मी पाहुनी निवांत—

शुक्र, राहे जों नभःप्रांगणांत. उभाकशेक

विविध तारागण दीपवी नभास—

गमे तो कीं, मज साधुपुरुषवास;

‘जरी असते मज पक्ष उडायतें’

म्हणें चित्तीं, ‘जातोंच त्या स्थलातें.’ ११

पुन्हा येथें बैसोनि आठवीतों

पूर्वकाला,--आनंद पुन्हा घेतों;

करी जागें स्मृतिनष्टसमुद्धारें,
 तदा परिचित जें वस्तुजात सारें. १२
 पूर्वपरिचित तीं स्थलें सर्व पाहें,
 चित्त विकसित, आनंदरसीं पोहे;
 नयनयुगुलांतुनि वाष्पपूर वाहे,
 ईशचरणीं अतिलीन बुद्धि राहे. १३

९. जन्मांध मुलगा.

एका जन्मांध मुलास सृष्टिसंबंधानें काय वाटत होतें, याविषयी
 त्याचे उद्गार—

[चाल—छेकापन्हुतीची]

प्रकाश ज्याला म्हणती, कैसा पदार्थ आहे तरी,
 मजसी सांगा हो झडकरी !

मजला याचा अनुभव नोहे, खिन्न न मी अंतरीं,
 सांगा दृष्टिसुखाची परी.

मी हो आहे गरिब बापुडा अंधळा बाळक; पुरीं—
 करी जन सर्व दया मजवरी.

बोलतां, रम्य वस्तु पाहतों,

सांगतां, सूर्य शुभ्र तापतो—

कळे हें, माझी तनु भाजितो;

उदयें अस्तें दिव्य गोल तो दिनरात्रीतें करी—

हें मुळीं न कळे मज अंतरीं. १

जयीं खेळतों दिवस तयीं मज, रात्र जयीं नीजतों,—

यापरी सर्व काळ दवडितों,

सदां खेळतां जरि कां येईल दिवस मला नित्य तो,
नच तो सूर्यकाल मापितो.

माझ्याकरितां दुःख कशाला करितां हें नेणतों,
भावे ईशचरण वंदितों;

जी नसे मजसि वस्तु ठावकी,
तिजविणें विफल दुःख काय कीं ?

ठेवितों प्रेम जगन्नायकीं;

असाध्य वस्तू यास्तव नाहीं पडणें आशाभरीं,
सुखी मी अंधळा राजापरी !

२

१०. जीवितसार.

जीवित हें असार नाहीं. धैर्यानें संसार करावा; ' कसें करूं, काय करूं ' असें म्हणत आळसांत वसूं नये;—थोर पुरुष कसे वागतात हें पाहून, आणि देवावर विश्वास ठेवून स्वकर्तव्य करावें; यापासून सुख होईल; असा बोध यांत आहे. ही कविता चांगली उत्साहक आहे.

फटका.

नका गड्यांनो, म्हणूं तुम्ही हो ' वांचुनि नाहीं फल कांहीं ' उद्योगाला विमुख असे नर, जिवंत, मेला, तो पाहीं ॥ ध्रु० ॥

असार जरि या भासति वस्तू, आहे सार तयांमाजी;

इहलोकींचें जन्म नका रे दवडूं वायां, व्हा गाजी !

माया नोहे, तत्त्व असे हें, खरें सांगतों परिसा जी —

' आपण मेलों लोक बुडाला, ' ऐसें म्हणती ते पाजी;

देहा लजुनी गेलीं जरि तीं, मिळलीं होतीं भूतें जीं,

अखंड आत्मा नित्य राहतो, सत्कर्माला व्हा राजी;

प्रभुची इच्छा ही नाही—

प्रसन्न तो सत्कर्माहीं,

भजा तयाला लवलाहीं,

स्नान करा नयपरिवाहीं,—

दिवसें दिवसें सुकृते जोडा, बरवी यापरि गति नाही. १

नका गड्यांनो०

आयुष्याचा काळ चालला, अजून डोळे उघडाना,

करणे आहे विहित किती तें? अगाध शास्त्रे तीं नाना!

शक्ति अतुल ही आहे अमुची, धरू नका या अभिमाना—

कृतांतदूती जरा न कळतां घेउनि जाइल अवसाना!

उठा गड्यांनो, लवकरि! खालीं घालुनि बसतां कां माना?

तुम्हां न हें हो साजे, साजे गतानुगतिकां इतरांना;

संसाराच्या समरीं ठाकुनि उभे, दंड कां ठोकाना?

‘पुढचा येइल काळ बरा’—

आणा मनिं तरि, मोह खरा!

गेल्याचा नच शोक करा!

गेलें सारें तें विसरा!

आतां खटपट करा, असूं द्या मन आणि प्रभु हे ग्वाही. २

नका गड्यांनो०

थोर पुरुष जे होउनि गेले त्यांचीं चरितें बोधावृत्ती—

सर्वानाही करितां येइल अल्पायासें थोर मती;

घेतां येइल सत्पथ; तेणें पुढचे जातिल लोक किती!

संसारार्णवकल्योळांहीं विक्रव होती पुरुष अती.

सत्पथ नौकेमार्जी बसुनी दुस्तर सागर हा तरती;

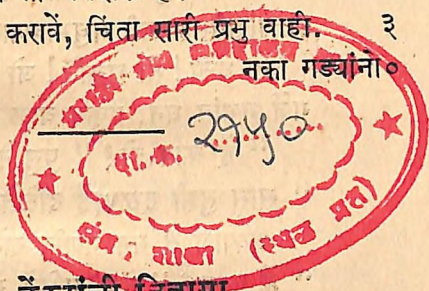
धैर्य भारी विघ्नें पळती, अंतीं लाभे साधुगती;

थोरांचा हा महिमा गाती प्रेमें सत्कवि करुनि कृती.

उत्साहानें कर्म करूं,
यश देणारा प्रभु स्मरूं,
सिद्धि न होतां धैर्य धरूं,
विघ्नें तो जगदीश हरूं!

आपण आपुलें कर्म करावें, चिंता सारी प्रभु वाही. ३

तका गड्यांनो०

कवी २० टिळक—

११. लेंकरांची जिज्ञासा.

लहान मुलांना सभोवार दिसणारे पदार्थ अथवा घडणाऱ्या गोष्टी सर्व नवीन असतात. त्यांविषयी 'हें काय?' 'हें कसे?' असे प्रश्न तीं औत्सुक्यानें विचारीत असतात. त्यांचीं समाधानकारक उत्तरें ज्यांना देतां येतात, तीं माणसें धन्य होत.

श्लोक.

ईषत्प्रफुल्लसुमना करिं बाळगावें,
किंवा मृदुस्मित मुलाप्रति खेळवावें,
कीं तन्मनःकुसुम रम्य करीं धरावें,
उत्फुल्ल शिक्षणसुधाकिरणीं करावें. जातले?
रेणूहुनीहि अति सूक्ष्म बियांत राही,
विस्तीर्ण पिप्पल, जयासम वृक्ष नाहीं;
या अल्प मुग्ध शिशुच्या लघुचेतसांत,
नांदे तसाच गुणवृक्ष, जया न अंत. २
हा बाळ पाहुन अनेकविधां पदार्थां—
नाचे, हंसे, पुसतसे वडिलांस अर्थां;

जिज्ञासु हा सकल विश्व शिकावयाला,
 तो धन्य ! तो सुकृति ! जो शिकवील याला. ३
 ही अल्पशी निरखुनी हंसतो शलाका,
 छायेस पाहुन धरी मनि फार धाका;
 हा पांखरासह करी मधुभाषणाला,
 तो धन्य ! तो सुकृति ! जो शिकवील याला. ४
 गर्जे नभांत घन, ऐकुन बाळ नाचे,
 “ हें काय हो ? ” पुसुनियां वडिलां सुवाचे;
 “ सासू तुझी दळणां हें दळितें, मुलारे ! ”
 अव्याज तें मन गणीत खरेंच सारें ! ५
 “ हें काय ? ” देव, वडिलें म्हणतात बाऊ,
 तें चित्त निर्मळ धरीत तसाच भावू;
 वाढो सुबुद्धिलतिका, अथवा विचारी—
 हो जीर्ण अंगिंच ! तरी न कुणी विचारी. ६
 हें फूल पाहत असे उमलावयाला,
 हें चंद्रबिंब चढतें उदयाचलाला,
 बाहेर अंकुर निघों बघतो द्रुमाचा,
 होतो विकास शिशुच्या मृदु मानसाचा. ७
 जो होउनी अनिल हें फुलवील फूल,
 सारील दूर शशिचें घनमेघजाल,
 कीं अंकुरास जल जो पुरवील माळी
 तो धन्य, यत्करगता शिशुबुद्धि झाली. ८
 सारें नवीन शिशुला बहु दर्शनीय,
 त्या कौतुकास दुसरी सरि लोकिं काय ?
 “ हें काय हो ? ” सतत हीच करीत पृच्छा,
 तो धन्य जो करिल पूर्ण तदीय इच्छा. ९

जारी असेल रसज्ञपणा पुरा,
जारी परोपकृतीच मनोहरा, चंगली.
जारी असे चतुरत्व, तरी मुळा—
शिकविण्यासम छंद नसे भला ! १०

१२. खरे पुढारी

उगाच कोणी तरी मानाला चढलेले, वभुक्षित, स्वार्थपरायण लोक पुढारी बनले, तरी ते खरे पुढारी नव्हत. खरे पुढारी कसे असावेत, हें या कवितेंत सांगितलें आहे. परमेश्वरकृपेनें अशा प्रकारचे खरे पुढारी उत्पन्न झाले पाहिजेत, तोंपर्यंत स्वातंत्र्याची आशा करणें व्यर्थ आहे. तथापि निराश व्हावयास नको. परमेश्वरकृपेनें असे खरे पुढारी हिंदभूमीला लाभतील, अशी शेवटीं आशा केली आहे.

पदाची चाल—वीरा भ्रमरा०

खरे पुढारी कधीं जन्मती, हिंद म्हणे, ईश्वरा !
सांग रे बापा, करुणाकरा ?
वीर्यवंत नर, उदार हृदये, सत्वधीर जे खरे,
मनानें सिद्ध, वाणिनें, करें;
अधिकाराच्या मोहीं पडुनी मेले होऊं जनीं,
अशी नच भीति जयांच्या मनीं;
अधिकारोद्भव वित्तराशिला विकले जाऊं स्वये—
कल्पना अशी जयांना न ये;
अभिप्राय गंभीर जयांचे, निश्चय ज्यांचा पुरा,
मानधन, सत्य जयांची गिरा;

जनवंचक वदती माया बहुलोक्तिला,
 न च भीति ठाउकी निषेधितां त्यांजला,
 ज्यां नको मुगुट बहुरत्नीं शृंगारिला,
 ! परी आवडे कंटकमुगुटे विडंबिलेले शिरा,
 पुढारी योग्य नांव त्या नरा ! १

उच्चस्थान उंच उंच रविमंडळ ज्यांच्या विभूतिला भेटतें,
 चाईटगोष्टी शिवेना धूळ जगाची जिथें;

मनांत किंवा जनांत किंवा वनांत जे सारखे,
 जगाचे तेच पुढारी सखे;

बळें चढविलीं घोड्यावरतीं कळसूत्री बाहुलीं—
 जोंवर पुढाकार पावलीं !

मुठींत धरुनी धर्म मूठभर पुढतीं सरसावलीं
 स्वार्थें वृथैव भांबावलीं !

हीं उदार, भारी समर्थ, बोलावया !

परि कृती पाहतां, मनांत उपजे दया !

हीं बुभुक्षितें जगुं भुतेंच नाचावया !

पुढें धावती जोंवर तोंवर आशेच्या अंकुरा

दिसेना तिलप्राय आसरा ! २

हे स्वातंत्र्या ! रडत बैस तूं जाउनि कोठें तरी

अनीती ! खुशाल मौजा करीं !

वाट पाहुनी दमलिस, आतां नीज, नीतिसुंदरी !

अभाग्या ! राज्यसूत्र घे करीं !

निर्लज्जत्वा ! नाच नाचरे हर्षानें तोंवरी—

पिशाच्चें घुमती हीं जोंवरी !

अविचाराची पेठ उघडली जाउनि सवदे करीं,

स्वार्था ! वीक तुझी खापरी !

ध्या करुनि मजा ! जों दया न ये ईश्वरा;
जों दिला न ल्यानें पुरा पुढारी खरा;
परि देव विसरला नसे कधीं पामरा;
हिंदभूमिची खरी प्रार्थना तथा दयासागरा,
आणिल भरतीच्या निर्भरा !

३

१३. मंगलाष्टक.

यांत वधुवरांना आशीर्वाद आहेत. प्रेम इत्यादि (प्रत्येक श्लोकांत जाड्या अक्षरांनी लिहिलेल्या) गोष्टी परमेश्वरानें निर्मिल्या आहेत, आणि त्यांच्या योगानें परस्पर सुसंबद्ध अशीं द्वंद्वें जुळलीं आहेत. व अनेक उपकारक गोष्टी तुम्हांस लाभल्या आहेत, त्या श्लोकांमध्ये वर्णिल्याप्रमाणें तुम्हांस कल्याणप्रद होवोत, असें चिंतिलें आहे.

श्लोक

ज्यानें सिंधु-सरित्, रवि-द्युति, शशि-ज्योत्स्ना, अशायुग्मकां—
निर्मोनी, पुरुषासमान जगतीं उंचाविल्या बायका;
आत्मा आणि कुडी मिळून अवघा संसार संपादिला,
साधो प्रेम अगाध नित्य तुमच्या तें निर्मला मंगला ! १

ज्यानें माधव, इंद्र, चंदन, उषा, सायंतना, निर्मिलें,
ज्यानें गायन कोकिलां पढविलें, नृत्यां शिखी मंत्रिलें;
ज्यानें भृंग, सरोजनी, तरुलता, पर्णें, फुलें, निर्मिलीं,
ते माधुर्य करो चरित्र तुमचें संपन्न सन्मंगलीं ! २

नक्षत्रें गगना, फुलें उपवना, रम्यें मुलें केतना,
दे वातावरणा सुरम्य शकुनां, रत्नां नदीच्या इना;
देई सत्त्वगुणा सुधींस, कविंना देई नव्या कल्पना,
साधो ती तुमच्या सदा रसिकता सन्मंगलांच्या गणा ! ३

ज्याने रंगविलें नभा, सजविलें तारागणांहीं तथा,
 नानाच्छाय वनस्पतींत भरिलें वर्णांप्रती लीलया ! कानि
 पुष्पीं मर्दव, रम्य हास्य निरवी, पक्ष्यांत रम्याकृती,
 तें सौंदर्य तुम्हां सदैव पुरवो सन्मंगलांची तती ! संगत ४
 व्योमीं रंग कसे तरी, तरुवरीं कैशा तरीं वल्लुरी, नेली
 जाती निर्झर हे कसे तरि, वनें विस्तीर्ण कैशीं तरी;
 साधें विश्व दिसे, परंतु रचि जें साधेपणीं चारुता, स्वैर
 तें साधेपण मंगलप्रद तुम्हां होवो पुढें वा अतां ! ५
 सूर्या शांतपणें हळूच उदयीं आणोनिया सोडिती,
 गाणें गात निरध्वनी रजनीला भेटूं जगा धाडिती,
 व्योमीं स्तब्धपणें ग्रहां फिरविती, विश्वास संभाळिती,
 ती शांती तुमच्या सदैव विलसो सन्मंगला साधिती. ६
 हा येथें गज तृप्त होऊन डुले, धाली पिपीली इथें, सतु
 हा येथें द्विज गोड खाऊन फळें स्वच्छंद गानीं रते; सुगी
 क्षेत्रीं क्षेत्रि करी चरांस्तव मुदा जें अन्नपूर्णा उभी,
 तें वात्सल्य तुम्हांस मंगलद हो सानंद लोकीं उभी ! ७
 'हो !' ऐसें म्हणतांच विश्व अवघें झालें; उभें राहिलें;
 'हा घे नेम तुला !' असें परिसतां नेमास त्या वाहिलें !
 विश्वें हीं शतकोटि एक बदराऐशीं अनंता जया,
 तें सामर्थ्य सदैव मंगल करो, देवो तुम्हांला जया ! ८

कवी केशवसुत दामले—

१४. एका मजुराचा करुणाविलाप.

दिवस मावळला. काम करावयास तयार असून साऱ्या दिवसांत कवडी ही मिळाली नाही. घरी बायकापोरें उपाशी असून वाट पाहात आहेत. त्यांना तोंड कसे दाखवूं आणि खायला काय देऊं ? देवा, तूं गरीबांस पारखा कसा झालास ? अशी चिंता करीत एक मजूर घरी चालला आहे.

श्लोक.

धारेवरी जाउनि देव पोंचला,

हा रंग ही मावळतेस साजला;

सर्वत्र ही मौज पहा दिसे, परी—

माझ्याचि कां दुःख भरे बरें उरीं ? १

साऱ्या दिनीं आजचिया नसे मुळीं—

हातासि माझ्या कवडीहि लाभली;

पोटा करोनी मजुरीस मी भरीं,

कोणीं दिलें आज न काम हो परी ! २

हीं मंदिरें हो खुलतात चांगलीं;

माझ्या वडीलींच न काय बांधिली ?

मी मात्र हो आज मरें भुकेमुळें;

श्रीमंत हे नाचति मंदिरीं भले. ३

हेवा तयांचा मजला मुळीं नसे,

जाडी मला भाकर ती पुरे असे;

कष्टांत देवा, मरण्यास तत्पर,

कां मारिसी, हाय ! भुकेमुळें तर ? ४

सर्वास देवा, बघतोसि सारखा,

होतोस कां रे गरीबांस पारखा ?

कांहींस सुग्रास सदन तूं दिलें,
 सार्धा आम्हां भाकर ही न कां मिळें ? ५
 घेऊन चारा अपुल्या पिलांप्रती —
 जाती, अहा, पक्षि सुखी घरीं किती ?
 बाळांस हें दावुन कारभारिण—
 कैसें तयां देत असेळ सांगुन ? ६
 “ पक्षी जसे हे घरट्यास चालती,
 घेऊन चारा अपुल्या पिलांप्रती,
 घेऊन अन्ना तुमचा तसा पिता—
 येईल तो लौकरि हो, रडूं नका ! ” ७
 हे लाडके आणिक लाडक्यांनो,
 दावूं तुम्हां तोड कैसें फिरोन ?
 जन्मास मी काय म्हणोनि आलों,
 येतांच वा कां न मरोनि गेलों ? ८

१५. पर्जन्यसूक्त.

“ पृथ्वी करपून गेली, चारा नाही, पाणी नाही; बेडूक तुला हाका मारीत आहेत. तर हे पर्जन्या, लंकेवरून ये. पांखरांनीं तूं येणार म्हणून आर्धांच तयारी केली आहे. काजवे चमकताहेत. मुंग्या उडूं लागल्या आहेत. शेतकरी वाट पाहत आहेत. म्हणून वादळावर वसून लाटा झोडीत, हे मेघराजा, ये ! ” प्रि० राजवाडे.

श्लोक

ग्रीष्मानें तपली धरा, करपली ही काय कीं, वाटतें;
 चारा व्यर्थ गुरें पहा हुडकती; नेत्रीं धुळी दाटते;

छायेला जल तें असे जर कुठे, फेंसास त्या गाळित—

त्या ठायीं जमतीं गुरें, पथिकही धापांस ते टाकित. १

ऐसी होउनियां दशा दिवस ते झाले बहू, पावसा,

ये आतां तर तूं त्वरा करुनियां लंकेवरुनी असा !

तुझ्या आगमनार्थं दर्दुरपती वापीतळापासुनी—

रात्रीचे निजकंठशोष करिती, हाका तुला मारुनी. २

काकांहीं अपुलीं पहा घस्कुलीं झाडांवरी डाळिलीं,

दाण्यांनीं घरटीं भरुनि चिमण्या यांहीं तशीं टाकिलीं;

तूं येणार म्हणूनियां वळचणीखालीं, गड्या, संप्रती—

पाकोळ्याहि 'फडक् फडक्' करित या वस्तीस धुंडाळिती.

रात्रीच्या दिवड्याचि ज्या तव, अशा खद्योतिका या पुढें—

झाल्या दाखल, पावसा विरमसी तूं सांग कोणीकडे ?

रात्रीं त्या झुडपांमधीं फडकती जेव्हां तयांच्या तती, रागा

उत्कंठा तुझियाविशीं अमुचिया चित्तामधें प्रेरिती. ४

भेटायास तुला समुत्सुक अशा मुंग्या उडूं लागती,

पर्जन्या, तर ये ! कृषीवल तुझ्या मार्गाप्रती ईक्षिती;

झंझावातहयावरी बसुनियां, या पश्चिमाब्धीवरी—

लाटा झोडित, गर्जना करित ये, बा मेघराजा, तरी. ५

१६. नवा शिपाई.

“ नव्या मनूतील नव्या दमाचा मी शूर शिपाई आहे. मी कोणाला हार जाणार नाही. मला जातवीत कांहीं नाही. जे साकल्याचा प्रदेश आंखडतात तेच पतित. सर्व पृथ्वी माझी, सर्व लोक माझे. चतकोरानें माझी भूक भागत नाही. मी कूपमंडूक नाही. माझ्या मळ्याला कुंपण घालणें मला आवडत नाही. जिकडे तिकडे माझें घर, माझीं भावंडें. सर्व माणसें आम्ही एकाच प्रेमाच्या ओघांत आहों. मी आपल्यामध्ये सर्व विश्व पाहातो. माझ्या मनांतून सर्व द्वैत गेलें आहे. सगळ्यांत मी आणि माझ्यांत सर्व. यामुळें मला द्विभाव, धैर कांहीं नाही. अशा प्रकारची तत्वज्ञानाची ही कविता आहे.” प्रि० राजवाडे.

फटक्याची चाल.

नव्या मनूतील नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे,

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा,

ते पतित कीं, जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !

खादाड असे माझी भूक, तद्वत्कारण

चतकोरानें मला न सूख;

कूपांतिल मी न च मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे !

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत,

सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;

कोठेंही जा—पायांखालीं तृणावृता भू दिसते,

कोठेंही जा—डोईवरतें दिसतें नीलांबर;

सांवलींत गोजिरीं मुलें,

उन्हांत दिसती गोड फुलें,

बघतां मन हर्षून डुळे;

तीं माझीं, मी त्यांचा,—एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे !

नव्या मनूतील नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ! २

पूजितसें मी कवणाला ?—तर मी पूजीं अपुल्याला ;

अपुल्यामधें विश्व पाहुनी पूजीं मी विश्वाला :

‘ मी ’ हा शब्दच मजला नलगे; संपुष्टीं हे लोक—

आणुनि तो, निजशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

लहान-मोठें मज न कळे,

साधु-अधम हें द्वयहि गळे,

दूर-जवळ हा भाव पळे;

सर्वच मोठें—साधु—जवळ, त्या सकळीं मी भरुनी राहें !

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें ! ३

हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,

अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभवतें वेष्टन तेंवि जडाचें; माताजी

आंत समाचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,

परि अन्यां बोंचाया धरितो कांटे कीं प्रत्येक !

अशी स्थिती ही असे जनीं !

कलह कसा जाइल मिटुनी ?

चिन्ता वागे हीच मनीं.

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे,

प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ! ४

कवी गोविंदाग्रज गडकरी.

१७. काळाचा महिमा.

काळाच्या तडाक्यांत मोठे मोठे लोक, देश, संस्था वगैरे नाश पावून कशा नामशेष होतात, याचें वर्णन यांत आहे.

श्लोक

कोठें असे सकल पंडितमुख्य भोज,
कोठें शिकंदर जगद्विजयी सुराज,
कोठें स्वधर्मपरिपालक श्रीशिवाजी,
कोठें तदीय यशवर्धक वीर बाजी ? १

ते राजकारणपटूत्तम धीट नाना—

कोठें न कां दिसती ? ओढित कोण त्यांना;
लौकेकवीर रणधीर मुरारबाजी—

कोठें लपून बसले, कळतें न आजी. २

कोठें असे मयसभा स्पृहणीयशोभा,

निस्तेज कां मज कथीं पृथुची यशोभा ?

धारा कुठे, सकल-लोक-ललामभूता,

तें हस्तनापुर कुठे, हरि ज्यास त्राता. ३

गेले कुठे सुकवि जे प्रिय शारदेसी,

नेलें कुणीं अखिलभारतसंपदेसी ?

गेलें कुठे बहुल वैभव पेशव्यांचें,

व्यापारकौशल कुठे लपलें चिनाचें ? ४

कां मृण्मया बनलि रोमकराजधानी,

कां ग्रीकराष्ट्रमहतीहि न येई कानीं ?

केलें कुणीं परमदीन दमास्कतातें,

नेलें कुणीं मिसरच्या सुयशोधनातें ? ५

वाजीगजादि नवरत्नसुजातकोष,
 प्राचीन वैभव नितांत तसें अशेष,
 स्तंभादि वीरजयसूचक वस्तुजात,
 केलें कुणीं सकल हें स्मृतिमात्र ज्ञात ? ६
 स्थित्यंतरा करित कोण असा विदेही,
 कीं नाम, रूप, गुण, वर्णन त्यास नाहीं,
 छे; सर्व हें वितथ; नाम त्यास आहे:
 तो काळ, जो करितसे स्थितिभेद बाहे ! ७

१८. कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं.

ही एक कल्पनामय सुंदर कविता आहे. आपल्यास फुलें खेळवायास मिळतील या आशेनें मूल बागेत गेलें, परंतु फुलें फुललीं नव्हतीं. सर्व कळ्याच होत्या. त्या उमळून त्यांचीं सुंदर फुलें होतात, असें मुलाला कोणी सांगितलें असावें. फुलें फुलून आपण त्यांबरोबर खेळत आहों, असें रात्रीं निजत्यावर त्याला स्वप्न ही पडलें, इतकी त्याला उत्सुकता झाली होती. सकाळीं बागेत जातो तों कळ्या नसून जिकडे तिकडे फुलेंच फुलें ! 'कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं' असें त्यानें आईस विचारलें; आणि तिनें कल्पनामय उत्तर दिलें.

'चाल—ला बाइ ला०' ही.

बाळ कुणी, संध्याकाळीं रमे गुणी,
 खेळतसे, बाळ आंगणीं हवें तसें,
 बागेत, मौजेनें झोंके घेत,
 तों दिसली, सुंदरशी त्याला वेळी;
 देंठ कोंवळें, हिरवे पिंजळे, नाजुक सगळे;
 ती वेळी, हिरवा शब्द पांघरली.

परी तया, हवा सोबती खेळाया,
 खेळगडी, मूल-फूल सुंदर जोडी,
 पाहतसे, परि वेलीला फूल नसे;
 तिच्या कळ्या—होत्या मिटलेल्या सगळ्या;
 जणुं दमल्या, फार खेळुनी मग निजल्या;
 हवेंत डुलणें, हेंच खेळणें, खेळुनि निजणें;
 ही त्यांची, गादी हिरव्या पानांची. २

बाळ गुणी, वाइट वाटे फार मनीं,
 दिवस भरी, खेळुनि आला परत घरीं;
 झोंपेंत, कितिदां गेला वागेंत;
 धीर कुठे, पहांट होतां बाळ उठे;
 वागेंत, धांव तसाची तो घेत;
 मौज तों किती, कळ्या न दिसती, फुलेंच हंसती !

बाळ डुले, चहूंकडे पाहून फुलें. ३

आईला, शोधाय धांवत गेला,
 मग बोले, “ आई, बघ हीं गोड फुलें !
 काल कळ्या, आज फुलें झाल्या सगळ्या;
 कशा उमलल्या, कुणीं हंसविल्या, हांसत बसल्या—
 कशा कळ्या, आई, सांग मला सगळ्या. ” ४

मग आई, बाळाला उत्तर देई,—
 “ खेळासी, जमति चांदण्या आकाशीं,
 त्या हंसती, चहूंकडे पाहत बसती,
 तों दिसल्या, कळ्या बिचाऱ्या हिरमुसल्या;
 कळवळल्या,—फार चांदण्या मग रडल्या,
 आंसूं पडले, ते दंव झाले, धांवत आले—
 भुईवरी, पडले साऱ्या कळ्यांवरी. ५

तो साचा, रंग पांढरा तारांचा.
कळ्यांवरी, चहूंकडे जाउनि पसरी,
मग हंसल्या, कळ्या फुलें हंसतां झाल्या. ”

सर्व असें, आई बाळा सांगतसे;
ऐकुनि हें, बाळ तिच्या वदना पाहे,
कां न कळे, मिठी मारिली तिला बळें;
त्या काळीं, आई आनंदें हंसली.
हंसतां रडली, असवें पडलीं, त्याच्या गालीं;
तों साची, कळी उमलली बाळाची.

कवींचीं इतिवृत्ते

१. श्रीधर—[सन १६७८-१७२९].

हा पौराणिक कथा रचणारा उत्तम मराठी कवी आहे. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. हा वारामती आणि पंढरपूर येथे राहात असे. याचे मुख्य ग्रंथ हरिविजय, रामविजय, पांडवप्रताप, जैमिनी अश्वमेध, शिवलीलामृत, पंढरीमहात्म्य हे आहेत. याचे ग्रंथ फार लोकप्रिय आहेत. याचे कारण हा थोडक्यामध्ये लहान लहान कथा सांगतो, त्या लोकांना लांब आख्यानांपेक्षा अधिक आवडतात. याच्या भाषेत शब्द सोपे, उपमा, रूपकें, दृष्टान्त वगैरे अगदीं साधीं, आणि संक्षिप्त वर्णनेंही गोड भाषेमध्ये केलेली असतात. वर्णनाची आणि रस उत्पन्न करण्याची याची हातोटी चांगली आहे. याची भाषासरणी सुबोध, बरीच शुद्ध आणि विषयांची मांडणी गोड असते. कोणताही रस तो वाचकाच्या मनास भाळून टाकील असा मूर्तिमंत उभा करितो. याचे ग्रंथ आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष नेहमीं वाचीत असतात. वाचतां न येणारे लोक याचे ग्रंथ वाचवून श्रवण करितात. याच्या वर्णनांत आध्यात्मिक प्रतिपादन थोडेंच असून त्याचे पर्यवसान भक्तिरसांत असते. ह्याचा हरिविजय हा ग्रंथ फार रसभरित आहे. तो त्याच्या सर्व ग्रंथांत उत्तम म्हणून मानला गेला आहे. मोरोपंत म्हणतो कीं, शिवदर्शनास गेलें असतां प्रथमतः जसें नंदास वंदन करावें, तसें अगोदर हरिविजय ग्रंथाचा आदर करून मग श्रीधरास वंदावें. या ग्रंथांत भक्तिरस प्रधान असून गोपींचें कृष्णप्रेम सभ्य भाषेत चांगलें वर्णिलें आहे, आणि कृष्णाच्या बाललीला सविनोद वर्णिल्या आहेत. पांडवप्रतापांत वीररस मनोवेधक वर्णिला आहे. पांडवप्रतापाच्या तिसाव्या अध्यायांतील हरिशंभ्राख्यान, त्यांतीलच अभिमन्युवध आणि स्त्रीपर्वातील स्त्रियांचा शोक, आणि शिवलीलामृतांतील श्रियाळआख्यान हीं हृदयद्रावक आहेत.

अभिमन्यूच्या पराक्रमाचें वीररसपूर्ण वर्णन वाचतां वाचतांच एका-
एकीं त्याचा वध झाला, या वर्णनानें वाचकाचें मन शोकानें व्याप्त
होतें. रामविजयांत नेहमींचें लोकप्रिय असें रामचरित्र प्रौढ, गंभीर
आणि सरस भाषेंत मनाला ठसेल असें वर्णिलें आहे. या गुणांमुळे
महाराष्ट्रांतील स्त्रीपुरुष त्याची मधुर वाणी नेहमीं चाखून संसार-
दुःखाचें शांतवन करीत आहेत. हा उतारवयांत संन्याशी झाला
होता, म्हणून यास श्रीधरस्वामी म्हणतात.

२. मुक्तेश्वर—[इ. स. १५९९ ते १६४९].

हा कवी देशस्थ ब्राह्मण असून एकनाथ कवीचा नातू—मुलीचा
मुलगा—होता अशी आख्यायिका आहे. हा संतकवी नव्हे. यानें
मराठींत आख्यान-कवितेला व्यवस्थित आरंभ केला. यानें महा-
भारताची पहिलीं चार वर्षे आणि सौप्तिक पर्व अशीं ओवीवृत्तांत
लिहिलीं आहेत. त्यांमध्ये यानें भारतांतील मनोरंजक कथा मराठींत
आणण्याचा उपक्रम सुरू केला. त्याचें श्लोकवृत्तमय रामायण आहे.
श्लोकवृत्ताची मराठींत सुरवात यानेंच प्रथम केली. याची एकंदर
कविता बरीच आहे. हा जुन्या मराठींतला उत्तम कवी आहे.
याची वाणी प्रौढ, रसाळ, वर्णनें उदात्त आणि भाषणें व संवाद उत्सा-
हक असतात. याची भाषा बरीच जुनाट आहे, आणि उपयोगांतून
गेलेले शब्द त्याच्या कवीतेंत पुष्कळ असतात. शुद्ध संस्कृत शब्द
फार थोडे, तद्भव शब्द पुष्कळ येतात. शुद्ध मराठी शब्दांचा उप-
योग करून भाषेला केवळ मराठी वळण लावण्याचा त्याचा प्रयत्न
असतो. 'मृगडोळस' अशा प्रकारचे शब्द यानें पुष्कळ बनविले
आहेत. याच्या भाषेंत उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकें, दृष्टान्त वगैरे अलंकार
पुष्कळ असून चांगले असतात. वीररस आणि भक्तिरस याचा
ओघ चांगला असतो. वेदान्तविषय फारसा नाही.

३. वामन—[मृत्युसन सुमारे १६२५].

हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. हा मोठा संस्कृत पंडित होता, अशी आख्यायिका आहे. परंतु त्याच्या कवितेंत त्याच्या पांडित्याचा प्रत्यय गहन वेदान्तप्रतिपादन आणि मोठाले संस्कृत शब्द यां पलिकडे येत नाही. मराठी भाषा कशीही अशुद्ध लिहिली तरी चालेल, असे त्यास वाटत होतेंसें दिसतें. संस्कृत पंडित अशी या कवीची प्रसिद्धी असतां यानें संस्कृत-मराठी शब्दांचे समास, संधी न करणे, ह्रस्वदीर्घांची अनास्था, वगैरे पांडितांना न रुचतील असे अनेक प्रकार आपल्या कवितेंत ठिकठिकाणीं केलें आहेत. असें असतां ही त्याचें भाषेवरील प्रभुत्व चांगलें असून त्याचीं वर्णनें उदात्त आणि मनावर ठसा उमटण्यासारखीं असतात. यानें विशेषतः भागवतांतील आणि कांहीं भारत आणि रामायण यांतील आख्यानें मराठींत आणलीं आहेत, तीं चांगलीं गोड आहेत. यांतलीं नवनीतांत घेतलेलीं लहान लहान आख्यानें तर चांगलींच रसभरीत आहेत. त्याची भाषा प्रौढ, सरळ अशी असून तींत स्वभावोक्ति आणि ओजस्विता हे गूण भरपूर आहेत. त्याच्या कवितेंत अर्थालंकार असतात, पण ते श्रीधर, मुक्तेश्वर, मोरोपंत यांच्या अलंकारांसारखे सुंदर नसतात. त्याचे ठिकठिकाणचे अनुप्रास मात्र वर्णनानुरूप असतात. त्याचीं वीररसाचीं वर्णनें जोरदार आणि खळखळाटाची असतात. त्याचे वेदान्तपर ग्रंथ पुष्कळ आहेत, आणि गीतेवर ओवीबद्ध विस्तृत भाष्य आहे. त्याला भक्तिरसाचीं आख्यानें ही चांगलीं साधलीं आहेत, पण त्यांमधील पाल्हाळिक वेदान्त-चर्चा कंटाळवाणी वाटते. याच्या कवितेंत पुनरुक्ती आणि पुनःपुन्हा तींच तींच वर्णनें फार येतात. एकंदरीत हा जुन्या मराठीचा प्रतिभावान कवी आहे. यानें श्लोकवृत्तांना मराठींत श्लोकदार स्वरूप आणून दिलें.

४. मोरोपंत—[१७२९-१७९४].

हा जातीचा कऱ्हाडा ब्राह्मण, उपनांव पराडकर. याचें मूळ

ठिकाण पन्हाळ असून तो बारामती येथे आणि केव्हां पंढरपुरास राहात असे. हा संस्कृत पंडित होता, आणि मराठीभाषेवरही त्याचे चांगले प्रभुत्व होतें. हा जुन्या मराठीचा उत्तम कवी आहे. याची कविता पुष्कळ—सुमारे पाउण लक्ष—आहे. यानें भारत, भागवत, रामायण आणि इतर पुराणांतील कित्येक आख्याने यांवर काव्य रचिलें आहे. मुळांतील कथा घेऊन ती त्यानें मराठीमध्ये आपल्या काव्यांत जास्त करामत करून वर्णिली आहे. यानें निरनिराळ्या तऱ्हेनें १०८ रामायणे रचिलीं आहेत. त्यांतलीं कित्येक उत्तम काव्ये आहेत. त्याची अगदीं स्वतंत्र स्फुट कविताही पुष्कळ आहे. त्याची पुष्कळ कविता आर्यावृत्तांत आहे; आणि निरनिराळ्या श्लोकवृत्तांतही पुष्कळ रचना आहे. याची भाषा शुद्ध, प्रौढ, झोंकदार, रसभरीत आणि अनेक अर्थालंकारांनीं भरलेली असते. याचे अनुप्रास आणि यमक हे शब्दालंकारही चांगले असून क्वचित् श्लेषात्मक रचना ही असते. याच्या वेळीं मराठी व्याकरण नव्हतें तरी त्याची भाषा सध्याच्या दृष्टीनें ही अगदीं व्याकरणास धरून असते; तसेंच, त्यानें संस्कृत व्याकरणाच्या पुष्कळ तऱ्हा मराठीला लावून दिल्या आहेत. याच्या भाषेत संस्कृत शब्दांचा भरणा फार, त्यामुळे प्रथमतः त्याचे काव्य कठीण वाटतें. पण एकदां त्याच्या भाषेचा सराव झाल्यावर त्याचे काव्य वाचावयास उल्हास वाटतो. संस्कृत शब्दांचा मराठींत यथायोग्य उपयोग कसा करावा हें मोरोपंताच्या काव्यांच्या अभ्यासानें शिकावें. या सर्व गुणांमुळे याचे काव्य मराठीचा अभ्यास करणारास फार उपयोगी आहे. मात्र ही गोष्ट चांगली साध्य होण्यास विद्यार्थी प्रौढ पाहिजेत. हा संतकवी नव्हे. यामुळे याच्या काव्यांत वेदान्त नाही. परंतु भक्तिरस पुष्कळ आहे.

५. वासुदेव शास्त्री खरे—[जन्मसन १८५८].

हे विद्यमान कवी कोकणस्थ ब्राह्मण आहेत. हे मिरज येथे राहातात. यांनीं तेथील हायस्कुलांत पुष्कळ वर्षे संस्कृत शिकविण्याचें काम केलें. आतां ते पेन्शनर आहेत. यांनीं 'यशवंतराव' म्हणून

वीररस-प्रधान महाकाव्य रचिलें आहे. हें संस्कृत काव्यांच्या धरतीवर आहे. यांतील कथानक कल्पित आहे. मल्हारराव होळकर रजपुतस्थानांत स्वान्या करीत असतांचा ऐतिहासिक काळ घेतला आहे. शिवाय त्यांची कांहीं किरकोळ कविता आहे. यांची कविता चांगली रसभरित वर्णनपर असते. भाषासरणी सोपी, बालबोध असते. यांच्या कवितेला तिला बरेंच अलीकडलें वळणही आहे. हे गद्य ही चांगलें लिहितात. यांनीं 'गुणोत्कर्ष,' 'तारामंडळ' आणि 'शिवसंभव' हीं चांगलीं नाटकें, आणि 'नाना फडनविसाचें चरित्र' व 'नानांचा अधिकार योग' हीं ऐतिहासिक पुस्तकें रचिलीं आहेत. यांनीं ऐतिहासिक संशोधनाचें कामही चांगलें चालविलें आहे. यांनीं पटवर्धन सरदारांच्या दसरांतील ऐतिहासिक पत्रें व लेख मिळवून त्यांचे मोठाले दहा भाग प्रसिद्ध केले आहेत. हें काम पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत पोंचावयाचें आहे. या लेखांचें सार काढून त्यांनीं जो इतिहास जुळविला आहे, तो उत्तम आहे.

६. रावबहादूर विष्णू मोरेश्वर महाजनी, एम्. ए.--

[जन्म सन १८५१].

हे विद्यमान कवी आणि ग्रंथकार, उत्तम इंग्रजी, संस्कृत आणि मराठी भाषाभिज्ञ व मराठी निबंधकार आहेत. यांनीं वऱ्हाड प्रांताच्या शाळाखात्यांत शिक्षकाचें व इन्स्पेक्टरचें काम केलें आणि हल्लीं पेनशनर आहेत. यांनीं शेक्सपियरच्या नाटकांच्या आधारें 'तारा,' 'वल्लभानुनय' आणि 'मोहविलसित' अशीं तीन सुंदर नाटकें लिहिलीं आहेत. यांशिवाय त्यांचे कांहीं ग्रंथ व पुष्कळ लेख आहेत. हे मार्मांक टीकाकार आहेत. पुस्तकांवर किंवा मतांवर टीका करण्याचें त्यांचें असें धोरण असतें कीं, जहाल न जातां आणि कोणाचें मन न दुखवितां ग्रंथांतील उणेपणा व दोष सौम्य आणि गोड भाषेंत दाखवून द्यावे. यांची भाषासरणी प्रौढ, बहुश्रुतपणाची भारदस्त आणि उच्च दर्जाची असते. यांनीं इंग्रजी लहान कवितांची भाषांतरें केलीं आहेत, त्यांचें 'कुसुमांजली' हें पुस्तक

आहे. कविता सुंदर आहेत. या भाषांतरांना मराठीच्या दृष्टीने नवीन तऱ्हेची काव्यसरणी आहे.

७. रे. नारायण वामन टिळक—[सन १८६५-१९१९].

टिळक कवींनीं नवीन प्रकारच्या कवितेला सुरवात केली. यांनीं जुने वळण अगदींच सोडलेलें नाहीं; परंतु यांच्या कवितेचे विषय आणि त्यांतील विचार बहुतेक नवीन धोरणाचे असतात. हे लहानपणापासून कविता करीत. पुढें यांनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर यांनीं भाविक भक्तिरसमय कविता पुष्कळ केली आहे. यांची बहुतेक कविता लहान काव्यें आहेत. कांहीं मोठीं काव्येंही आहेत. तुकारामाच्या अभंगांच्या धर्तावर यांनीं पुष्कळ बोधपर आणि भक्तिपर अभंग केले आहेत, आणि 'ख्रिस्तायन' नामक ख्रिस्ताचे चरित्रावर ओवीबद्ध काव्य केले आहे. हे शांत व प्रेमळ स्वभावाचे भाविक गृहस्थ होते. आपल्या साधुसंतांच्या भक्तिपर विचारांकडे त्यांचा ओढा असे. ते हिंदुधर्माचे द्वेषे नसून त्यांतील ईश्वरपर आणि भक्तिपर विचारांना नवीन वळण लावण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. तसेंच, त्यांना आपला देश, लोक आणि भाषा यांचा मोठा अभिमान असे. त्यांची भाषा गोड, सरस, सार्थी, सोपी आणि अत्यंत प्रेमळ आहे. कवितेची रचना शुद्ध, टापटिपीची असते. संस्कृत शब्द वाजवीपेक्षां जास्त नसतात, आणि अर्थ समजावयास कठीण नसतो. यांच्या तात्विक विषयावर पुष्कळ कविता आहेत, पण त्यांतलें तत्वज्ञान समजावयास कठीण नाहीं. सृष्टींतील प्रत्येक वस्तू आणि कोणतीही गोष्ट अथवा पदार्थ, उच्च-नीच प्राणी, झाड फूलसुद्धां त्यांच्या सहानुभूतीचा आणि कवितेचा विषय असे. आणि यांच्याशीं ते अगदीं तन्मय होत असत. हें त्यांनीं मराठी कवितेला लाविलेलें नवीन वळण फार चटकदार आहे. खरें काव्य म्हणजे कवींच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या विचारलहरींचा ओघ अशी काव्याची व्याख्या केली असतां ती रे० टिळकांच्या कवितेला उत्तम लागू पडेल. टिळक यांनीं बरेच निबंधही लिहिले आहेत. त्यांची गद्य लिहिण्याची शैली चांगली होती.

८. केशवसुत (कृष्णाजीपंत) दामले—[स. १८६६-१९०५]

यांनीं मराठी कवितेला नवीन वळण पूर्णपणें लावून दिलें. यांची कविता म्हणजे सुमारे दीडशें लहान काव्यें आहेत. तीं उत्तम आहेत. विषय निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. नवीन सुधारणेचे आणि देशाभिमानाचे विचार यांच्या कवितेंत पुष्कळ असून ते उत्तेजक आणि उत्साहक आहेत. सुधारणा, सृष्टिवर्णन, तत्वज्ञान, उपदेश, प्रेम, काव्य वगैरे विषय यांच्या कवितेंत येतात यांचीं काव्यें इंग्रजींत ज्यांना Lyrics आणि Odes म्हणतात तशा प्रकारचीं गीतें अथवा लघुकाव्यें आहेत. यांच्या भाषेंत कठीण शब्द अथवा रचना बहुधा नाहीं. परंतु भाषेच्या टापटिपीकडे यांचें फारसें लक्ष नसतें, आणि संक्षिप्त विचार फार असतात, यामुळें यांची कविता टिळकांच्या कवितेच्या इतकी सरळ व सहजबोध होण्याजोगी नाहीं. ती विद्यार्थ्यांना कोठें कोठें कठीण वाटेल. कविता रसप्रधान असून, सध्याच्या परिस्थितींत सुचणारे विचार जागोजाग मनोद्वारांच्या रूपानें सहज आलेले आहेत व ते सुंदर रितीनें रोखिले आहेत. यांच्या कवितेचें उत्तम परीक्षण प्रि० वै. का. राजवाडे यांनीं ' मनोरंजन ' मासिक पुस्तकांत (सन १९२०) केलें आहे.

९. गोविंदाग्रज (राम गणेश) गडकरी—[सन १८८६-१९१७].

हे नवीन प्रकारची कविता करणारे चांगले कवी होऊन गेले. यांनीं या संबंदांत रे. टिळक आणि केशवसुत यांच्या पुढें पाऊल टाकलें आहे. यांच्या कवित्वाचा आरंभ केशवसुतांच्या अनुकरणानें झाला असें तेच म्हणत. परंतु यांनीं आपल्या रचनेंत पुष्कळ ठिकाणीं त्यांच्यावर कडी केली आहे. तथापि यांच्या कवितेंत तात्विक व गहन विचार त्या दोघां कवींच्या इतके नसतात. यांचें वर्णन रसभरीत असून सुंदर कल्पनामय व संवेदनात्मक असतें. या संबंधानें त्यांनीं टिळक आणि केशवसुत यांच्यापेक्षां इंग्रजी कवींचें जास्त अनुकरण केलें आहे. भोवताले दिसणारे पदार्थ पाहून त्यांवरून सुचलेले सहज उद्गार सुंदर रितीनें प्रघट करणें हें नवीन

तऱ्हेचें कवीचें कार्य यांना चांगलें साधलें आहे. यांच्या वदित लहान लहान गीतेंच आहेत. अगदीं थोड्या कविता विरतृत आहेत. दोन तीन कवितांत करुणरस चांगला साधला आहे. साधारणतः त्यांची भाषा वाचकास तल्लीन करणारी आहे. यांच्या वर्णनांत उपमा, रूपकें, उत्प्रेक्षा वगैरे पुष्कळ असतात. हे कवी लोकप्रिय झाले आहेत. भाषेच्या दृष्टीने पाहिलें तर यांची रचना टाप टिपीची किंवा अगदीं शुद्ध नसते. तरी यासंबंधानें विद्यार्थ्यांना फारशी अडचण भासणार नाही. यांच्या अकालिक मृत्यूनें भाषेची हानी झाली आहे. यांनीं कांहीं चांगलीं नाटकें रचिलीं आहेत. हीं त्यांतील चालू लोकस्थितीला धरून असलेल्या विषयांमुळें लोकप्रिय झालीं आहेत. परंतु त्यांची कादंबऱ्यांसारखी पाल्हाळिक रचना आणि भाषासरणी यामुळें तीं मराठींतलीं चांगलीं नाटकें असें म्हणतां येणार नाहीं. यांनीं गण-निबंध लिहिले आहेत. परंतु त्यांमध्ये त्यांनीं महत्वाचे विषय घेतलेले नाहींत; आणि त्यांची भाषासरणी वाजवीपेक्षां जास्त विनोदात्मक आहे. प्रसंगीं विनोद अमर्यादित झालेला ही आढळेल. गोविंदाश्रज यांचें नांव मराठी वाङ्मयांत चांगले कवी म्हणूनच कायमचें राहिले.

स्पष्टीकरण आणि टिपा

(ओळींच्या आरंभी दिलेले आंकडे कवितांचे अनुक्रमांक आहेत.)

(१) हरिश्चंद्राची कथा—

६. घनवटली - मेघांप्रमाणे दाटली.
१६. प्रीती - प्रीतीने. सामान्यरूपाने तृतीया विभक्ति दाखविली आहे. जुन्या मराठी कवितेंत अशा रितीने सर्व विभक्ति दाखविलेल्या आढळतात. [प्रौढबोध व्याकरण, क० ३९० पाहा]. यापुढे अशा उदाहरणे येतील, तेथे ' सामान्य० वि० ' अशी सूचना केली आहे. विद्यार्थ्यांना संदर्भावरून विभक्ति ओळखावी.
१९. सिद्धाश्रम - विश्वामित्राच्या आश्रमाचे नांव.
२४. काश्मीराचे - काश्मिरी दगडाचे.
२६. चांडालकुमारा - हरिश्चंद्राचा बाप त्रिशंकू याच्या हातून फार पातके घडली होती. कोणी ऋषी त्याच्याकडे यज्ञयाग ही करीनात. त्यास चांडाळ म्हटले आहे. विश्वामित्राने त्याचा पक्ष घेऊन त्याचे हातून पुण्यकर्म करविली आणि त्याचा उद्धार केला.
३३. अंकुश, लगाम, लेखणी - राजसत्तेचीं मुख्य तीन चिन्हे; अंकुश-हत्ती, लगाम-घोडे, लेखणी-राजकारणे, यांवरील सत्ता.
५८. 'मी हें राज्य०' इ०-हें रोहिदासाचे वचन.
८२. पोई - मार्गात प्रवाशांना पाणी वगैरे मिळण्याचे धर्मार्थ स्थान. पाणपोई.
९९. 'तूज घालं०'-हें तारामतीचे बोलणे.
१३८. तारामतीचे विचार.
१५५. देव्हारां - याला देव्हान्यांत ठेवून देवासारखा पुजणार कोण काय ?

इ० - हें हरिश्चंद्राचें म्हणणें.

१११ - डोंबाच्या घरीं; अलुक्समास. [प्रौढबोध, क०
२५९ पाहा].

१६१. म हारी - महाराची स्त्री.

१६६. व हिला - सत्वर, लौकर. विशेषण आणि अव्यय. या
शब्दाचा केवळ चरणपूरणार्थक ही उपयोग असतो.

१७६. हरिश्चंद्र वाराणसाचें स्मशान राखावयास राहिला, तेव्हां
त्याच्या पुण्याईनें गांवांत कोणी मरेनासेंच झालें !

१७८. उ सं त - विश्रांती.

१८४. झें डू - विषाचा पेटगा.

२२९. बी द - रस्ता, गल्ली.

२३६. यांतील प्रयोगाचे संबधानें प्रौढबोध व्याकरण, क०. ३४९
पाहा.

२३७. अ मृ त दृ ष्ठी - सामान्य० वि०.

(२) दुर्वास परिभव—

२. थाली - सूर्यानें द्रौपदीस थाली दिली होती. तींतून हवें तितकें
अन्न उत्पन्न होई. सरतेशेवटीं द्रौपदी जेवली आणि तिनें थाली
धुऊन ठेविली, कीं मग दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयापर्यंत अन्न
उत्पन्न होत नसे.

६. पं क्ती - समुदाय. समुदायासह. पक्ती - सामान्य० वि०

९. आ र्ती - इच्छेनें. सामान्य० वि०

१०. द्रौ प दी - ऊजू - द्रौपदीकडे.

२०. रु कि म णी - सामा० वि०

२२. आ तौ तें - आंत.

२४. अ ष्ठी भा व - आठ सात्विकभाव - कंप, रोमांच, राग, प्रेमाश्रु,
स्वेद, हास्य, लास्य, गायन.

३४. 'द्रौ प दी ये' वो ढ वि ली हा तें - द्रौपदीनें हातानें पुढें आणिली.

३६. तृ प त्ना ला, इ० - थालीला चिकटून राहिलेले भाजीचे अल्प

पान खातांच विश्वात्म्याची तृप्ती झाली. त्याबरोबर गंगेवर स्नानास गेलेल्या ब्राह्मणांना तेथेच थाटाचें भोजन मिळालें. इकडे आश्रमांत अन्न तयार होऊन पडलीं. सहदेव ब्राह्मणांस बोलवावयास गेला, तों ते तृप्ती पावले होते. तेव्हां दुर्वासाची खात्री पटली, आणि आश्रमांचीं अन्नं फुकट गेल्यानें द्रौपदी रागावेल म्हणून दुर्वास आशीर्वाद देऊन परस्पर चालता झाला.

३९. ब्राह्मणें...बापुडीं-मराठी शब्दसिद्धि क० १३४ (ई) पाहा.
 ४३. अघमर्षण-स्नान.
 ६०. संघटना-स्नेह, मैत्री.

(३) नृसिंहावतार—

१. ओळ ४, साजण चोर-कामादि षड्विपू.
 ४. स्वहितविषयीं निजसुरा-स्वहित न पाहाणारा.
 १८. दितिज-दितिचा पुत्र-दैत्य. देव आणि दैत्य हे दक्ष प्रजापतीचे मुलगे. दितिचे दैत्य, आदितिचे आदित्य, देव.
 १९. मृतक-मठें, प्रेत.
 २१. मोहरी-[मन] मोहरणें, क्रियापद-मनाची समजूत करणें.
 २४. जायपादकिति एक-काहीं पावलें जाते, तों—
 २६. विभुकोपाउपरमा-ईश्वराच्या कोपाचा उपरम करण्यास.
 ३५. रजींमातें घाली-मी मूळचाच रजोगुणी; तुम्हीं मला वर माग असें म्हटलें कीं माझ्या मनांत रजोगुणामुळें इच्छा उत्पन्न होत आहे.
 ३६. रिरिक्षा-रक्षण करण्याची इच्छा.
 ३७. 'खामीस जो वेंचिल काम्य वाणी', इ०—परमेश्वरास काम्य वाणी वेचून, म्हणजे इच्छा धरून मागणें म्हणजे 'वाणिज्य भक्ति', बाजारी भक्ति-खरी भक्ति नव्हे.
 ३८. "जगांत ल्या भृत्यांची-सेवकांची-भक्ति जशी धन्यांना आवडते, तशी भक्तांची क्षुद्र देवांना आवडते; तुझ्या सारख्या धोर स्वामीला नाहीं आवडत."

(४) बालराम—

४. पी यु ष...ध रा-अमृताचा गर्व हरण करणारी माधुरी धारण करणारें (पद-रामाचें). यांतील समासान्त पदें ' पदा ' याचीं विशेषणें. लहान मुलें आपला पाय हातानें धरून तोंडांत घालितात आणि चोखतात, त्याला अनुसरून हें वर्णन आहे.
- ५, ६, ७. आरसेमहालांत राम क्रीडा करीत असतां आईला अनेक राम दिसले; आणि खरा राम ओळखेना, असें वर्णन आहे.
१०. ओळ २. स भा ज न - प्रशंसा.
१२. पूर्वी - दशरथानें स्वस्त्रियांना पायसभाग वांटले तेव्हां.

(५) क्षमाशील आणि धर्मपर युधिष्ठिर—

२. " व रा कां नीं (तूं) अ र ण्य च र के ला सी " - द्वितीय पुरुषीं कर्मपद असतां कर्मणिप्रयोग; [प्रौढबोध व्या. क. २१९ (४) आणि ३४६ पाहा.]
१२. भीम म्हणतो, " तुझ्या मागचा राज्य चालविण्याचा त्रास चुकला, आणि चामडें पांघरण्यास हवें होतें (अभिलाषी) तें मिळालें." हें लागून बोलणें आहे.
१३. त जु सर सी - लहानसें सरोवर.
१५. न न वा सा - जशी काय नेहमींची संवय आहे असा.
१८. मी लि ता क्ष - डोळे मिटलेला.
२८. दि ग्वि ज र्णी - तुम्हीं राजसुय यज्ञाचे अगोदर चारी दिशा जिंकिल्यात तेव्हां.
२९. उ गा र णें - रागावून उठणें.

(६) सुदाम्याचे पोहे—

६. निं धा (चिंध्या) - खराब, फाटक्या तुटक्या.
—पृ थ क - मो ट ली — संस्कृत - मराठी शब्दांचा समास.

८. भूतात्मा - सृष्टींतील सर्व भुतांचा आत्मा.

१०. सेवन करि तां.....ब्रह्मांड हि थोडे - तुम्हाला खायला सर्व ब्रह्मान्ड पुरावयाचें नाही. परमेश्वराच्या पोटांत सर्व सृष्टी भरलेली आहे याला उद्देशून. (पुढली साकी वाचावी). वाचतांना ' तुम्हाला यांतील 'तु' अक्षर दीर्घ-जोर देऊन वाचावें.

(७) अरण्यांतील चांदणी रात्र—

५. चंद्र प्रभा - अनेकवचन आहे.
१२. सरळे - देवदार वृक्ष-अने० ' उच्चत्व इच्छति ' इत्यादि चरणांत अर्थान्तरन्यास.
१३. सुवटवृक्ष - वडाचीं प्रचंड झाडे.
१४. कळकीच्या काळ्यांना छिद्रे असतात. त्यामध्यें वारा भरून नाद उत्पन्न होतो. ' वारा आपला वंश उध्वस्त करीत आहे म्हणून कळकी ओरडतात.' वंश—कूळ, पक्षी, कळक.
१५. यशवंत - नायक.
१६. चवथा चरण, अर्थान्तरन्यास.
१७. उडविती...धुळीला - चादण्यांत धूळ उडालेली कशी दिसणार ? माती उडाली, असा अर्थ बरा दिसला असता.

(८) बाळपणच्या आठवणी—

३. हुडमासा - मुलांचा एक वाळवंत खेळण्याचा खेळ.
८. परीहासे - थट्टामस्करी करण्यांत.
९. किंतू - शंका. हूप - हुरूप.
१०. शुक्र राहे जों नभः प्रांगणांत - शुक्र हा संध्याकाळचा असतां सूर्य मावळल्यावर जास्तींत जास्त सुमारे तीन तास दिसत असतो. [त्याच प्रमाणें सकाळचा असतां अगोदर तीन तास असतो].

१२. स्मृति नष्ट-समुद्धारं - स्मृतिनष्ट-ज्यांची आठवण बुजाली आहे अशा-गोष्टींची पुन्हा आठवण जागी करून.

(९) जन्मान्ध मुलगा—

१. परी-तन्हा, प्रकार- 'दृष्टिसुख म्हणून म्हणतात त्याचा काय प्रकार आहे, हें सांगा.'

(१०) जीवितसार—

१. माया नो हे इ०-हें सर्व मायाभय-खोटें म्हणतात, पण तसें नाही; हें सर्व तत्त्व म्हणजे खरें आहे. 'मिळलीं होतीं भूतें जीं'—शरीर बनण्यासाठीं जीं पंचमहाभूतें एकत्र जमलीं होतीं 'स्नान करा नयपरिवाहीं' नयनांतून आनंदाश्रूंचा परिवाह—प्रवाह—तुम्हांस स्नान घडेल इतका—पुष्कळ वाहो.
२. गतानुगतिकां इतरांना-इतर जे कोणी भेटांसारखे लोकांच्या मागून जाणारे मूर्ख असतील, त्यांना असले वतन शोभेल; तुम्हाला—शाहाण्यांना नाही शोभणार. 'आणा—मनिं तरी'—असे मनांत आणाल तर-- 'असूं द्या मन आणि प्रभु हे ग्वाही'—तुमचें मन आणि परमेश्वर साक्षी असूं द्या.

(११) लेंकराची जिज्ञासा—

६. 'देव, वडिलें म्हणतात बाऊ'—वडील माणसें एखाद्या वस्तूस देव म्हणतात, एखादीस बाऊ म्हणतात. मुलांना खरेंच वाटतें. खरें सांगून मुलाचें बुद्धिवर्धन करण्याची इच्छा कोणाला नसते.

(१२) खरे पुढारी—

१. ओळ १४. कंटक-मुकुट — लोकांनी केलेली निंदा.

(१३) मंगलाष्टक—

१. उंच विल्या - उच्च स्थितींत निर्मिल्या.
२. माधव - वसंत ऋतू. मंत्रिले - पढविले, शिकविले.
३. केतन - घर. शकुन - पक्षी.
३. 'रत्नां नदीच्या इना - नदीचा इन म्ह० स्वामी, समुद्र, यास रत्नें दिलीं. समुद्रास रत्नाकर हें नांव आहे.
६. सोडिती, धाडिती, संभाळिती, साधिती, हीं सोडणारी, धाडणारी, इ० अशीं 'शांती'चीं विशेषणें.
७. क्षेत्रीं क्षेत्रीं - शेतांतून - चरांस्तव - चर प्राण्यांस्तव. अन्न पूर्णा—ज्यांच्यांवर धान्यांचीं कणसें आलीं आहेत, अशीं शेंतें. लोकीं उभीं - उभय लोकीं.
८. 'विश्वहो'—असें म्हणतांच विश्व निर्माण झालें. 'हा घे नेम' असें म्हणतांच सर्व सृष्ट पदार्थांस नियम प्राप्त झाले. सामर्थ्य—दिव्य, परमेश्वरी शक्ती.

(१४) एका मजुराचा करुणविलाप—

१. मावळतेस - कोंकणांत पूर्व आणि पश्चिम यांस 'उगवत' आणि 'मावळत' म्हणतात.
६. कारभारिण - मजुराची बायको—घरांतला कारभार पाहणारी.

(१५) पर्जन्यसूक्त—

१. व्यर्थ—हुडकती—हुडकतात पण मिळत नाही म्हणून.
२. लंकेवरून - आपल्या प्रांतांतला पाऊस लंकेवरून—आग्नेयीकडून येतो, हें सर्वश्रुतच आहे.
३. वस्तीस धुंडाळिती - राहायला जागा शोधित आहेत.
४. विरमसी - थांबला आहेस. तती - समुदाय.
५. शेवटच्या दोन चरणांत पहिल्या आघोटीचें थोडक्यांत उत्तम वर्णन आहे.

(१६) नवा शिपाई—

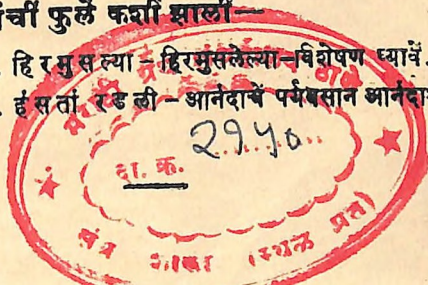
१. ओळ ४. सा कल्या च्या प्रदेश आखडिती—सर्व जग आपलें मानावयाचें टाकून त्याकडे कोंत्या दृष्टीनें बघतात.
३. ओळ ४. संपुष्टीं आणणें—दृष्टीची मर्यादा लहान करणें.
४. 'हलवा करितां' इत्यादि—तिळावर जसे साखरेचे कण, तसें अहंभावाच्या भोंवतीं जड; आंत सगळेंसारखें; बाह्य—बाहेरचे कांटे बोंचतात म्हणून द्विधाभाव; जगांतल्या स्थितीचें हें तत्वज्ञानात्मक वर्णन नीट समजून घावें.

(१७) काळाचा महिमा—

१. सुराज-शिकंदर यास सु-राज-चांगला राजा' कितपत म्हणतां येईल ?
 २. 'पट्ट' शब्द असल्यावर 'उत्तम' शब्द पुढें पाहिजे काय ?
 ३. मयसभा - युधिष्ठिराची. स्पृहणीयशोभा—बहु० समास. धारा - धारा नगरी.
- श्लोक ३ यांतील 'ज्यास-त्राता' आणि 'स्मृतिमात्र-ज्ञान' यांतले छंदोभंग लक्षांत आणावे.
५. श्रीकराष्ट्र - प्राचीन ग्रीसदेश राष्ट्र होता काय ?
 ६. यांत उल्लेखिलेलीं स्मारकें निरनिराळ्या देशांतली समजावयाचीं.

(१८) कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं—

५. ओळ ४. हिरमुसल्या - हिरमुसलेल्या - विशेषण घ्यावें.
६. ओळ ८. हंसती रडली - आनंदाचें पर्यवसान आनंदाधूत झालें.

REFBK-0002150

REFBK-0002150